

თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია

როგორც ეკელა ძველმა ქალაქმა, საქართველოს დედაქალაქმაც არაერთხელ იცვალა სახე – ხან რა და ხანაც რა მიზეზით. ხშირ შემთხვევაში ჩვენ გვიჭირს კიდევ წარმოვისახოთ მისი წინანდელი იერი, წერილობით დადასტურებული ნაგებობებისა თუ მათი ნაადგილევის გაიგივება. ამასთან კი, საუკუნეების განმავლობაში ჩნდებოდა ისეთი ხუროთმოძღვრული მახვილები, რომელნიც შემდგომი გარდასახვისასაც ინარჩუნებდა და ინარჩუნებს კიდევ ორიენტირის, სიერციითი „მაყალიბების“ მნიშვნელობას. ასეთებია თბილისის დედა-ციხე – „ნარიყალა“, მეტეხთა ღმრთისმშობლისა თუ სიონის ტაძრები, ასეთია სალაღაკის ქედის შეეაკებაზე მდგომი ბეთლემის ღმრთისმშობლის ანუ – როგორც XIX და XX საუკუნეებში უფრო ხშირადაც ეძახდნენ, – „ფეთხაინის“ ეკლესია. ეკელაფრის და მიუხედავად, მისი გუმბათი ისევე იპყრობს მსურას, როგორც აშენების დღეს... ისაა მხოლოდ, რომ მიუხედავად საჩინობისა, ჩვენ სუსტად არ ვიცით – მაინც როდის აქეთ (სურ. 1).

მართლაცდა, უცნაურია – შუაგულ თბილისში, გამოსაჩენ ადგილზე შემომდგარა ტაძარი და ჩვენ მასზე ძალიან ცოტა რამ ვუწყით. საამისო ობიექტური საფუძველი ის გახლავთ, რომ ჭირს ხუროთმოძღვრებისა და „ფეთხაინის“ თაობაზე არსებული ცნობებისა თუ გადმოცემების ერთმანეთთან დაკავშირება. XIX საუკუნეში ჩაწერილია თბილისის მკვიდრთა აზრი, რომ იგი ვახტანგ გორგასლის აგებულია – რა თქმა უნდა (ეს კი ნათელია), დღევანდელი კი არა, მისი წინამორბედი¹. 1437 წელს ის ერთი სომხური ხელნაწერის ანდერძში სომეხთა სალოცავად ჩანს და ასეა შემდგომ საუკუნეებშიაც. ოღონდ ვერც ეს იქნება აწინდელი ნაგებობა, რადგან სხვადასხვა მასალებით, მისი მშენებლობა გრძელდება XVII და XVIII საუკუნეებში და მაშენებელთა სხვადასხვა სახელებიც ჩნდება, მათ შორის ცნობილზე ცნობილი ქართველი დიდებულისა და მხედართმთავრის, გივი ამილახორისა, რომელმაც ქვაშვეთის წმ. გიორგის ტეტრაკონქი ააგო და, მამა ეგნატე იოსელიანის მიხედვით, ბეთლემის ეკლესიის „მხრები და ლორფინნი“ შეუქმნია, ხოლო პლატონ იოსელიანის თანახმად, ის მთლიანად 1740 წელს ააგო. გვაქვს ასევე 1672 წლის (ყან შარდენის გამოცემული) და 1701 წლის ე. პ. დე ტურნეფორის გამოქვეყნებული ნახატებიც, მაგრამ მათზე გამოსახული ეკლესია აგრეთვე არ უნდა იყოს ის, რასაც დღეს ვხედავთ. ამ ცნობების თავმოყრით დავით ხოშტარიამ აღადგინა ტაძრის აღმშენებლობის სავარაუდო მსვლელობა და ახლანდელი შენობის მოკლე აღწერაც მოგვცა, სავსებით დამაჯერებელი დასკვნით – უკანასკნელი XVIII-XIX საუკუნეებისა არისო². თავისი მოსაზრება

¹ პ. იოსელიანი, *აღწერა თფილისის სიძველეთა*, თბ., 2009 (რუსული დედანი, 1866), გვ. 16.

² დ. ხოშტარია, *შენიშვნები თბილისის შუა საუკუნეების ეკლესიებზე, საქართველოს სიძველენი*, 12, 2008, გვ. 233-237.

„ფეთხაინზე“ აქვს გამოთქმული პარუიერ მურადიანს, რომელიც XVI-XVIII საუკუნეებში ხანგრძლივ მშენებლობას ვარაუდობს³. მოხსენიებულია იგი მურად ასრათიანის ნაშრომში თბილისის სომეხთა ეკლესიებზე, როგორც XIV საუკუნის, თუმცა XVIII საუკუნეში „სუფთად თლილი ქვით“ საფუძვლიანად „რეკონსტრუირებული“ ნაგებობა; იგი აქვეყნებს ეკლესიის გეგმასაც⁴. ამას გარდა, ბეთლემის ტაძარი განხილულია მანანა სურამელაშვილის დისერტაციაში ბეთლემის კლდის უბნის არქიტექტურაზე – იმ ოდენობით, რაც ძველი თბილისის ამ ნაწილის ისტორიის დადგენას წაადგებოდა.

წინამდებარე ნარკვევის მიზანდასახულობა ბევრად მოკრძალებულია – ქვემოთ საუბარი ახლა არსებული ეკლესიის ხუროთმოძღვრებაზე იქნება.

როდესაც ტაძარს ჩრდილო-დასავლეთიდან, ცნობილი ქუჩა-კიბის გავლით, ანდა ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან, ვიწრო შუკების მიყოლით მივადგებით, მაშინვე რამდენიმე თავისებურება – ზოგიც უცნაურობა, – მოგვხვდება თვალს. პირველი ის გახლავთ, რომ ტაძარი ფერდობს სამხრეთი ფასადით ესაზღვრება, თითქმის რომ ებჯინება, თბილისს კი ჩრდილოეთი კედლით გადააქურებს. ამის გამო კი, ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში წესისამებრ „უპირატესი“ სამხრეთი მხარე „დაჩაგრულია“, ნაკლებად მონაწილეობს ტაძრის აღქმაში, სხვებზე „პატივდებული“ და მკული კი ჩრდილოეთი ფასადი გამოვიდა.

მეორე, არცთუ ხშირი, გარემოება ისაა, რომ ეკლესია აგურის სუბსტრუქციაზე, უფრო ზუსტად, პირველ სართულზეა შეყენებული. იგიც, როგორც ეტყობა, ერთდროული არ უნდა იყოს, რადგან აქ ორგვარი წყობა ჩანს – „სუფთა“ აგურისა (ჩრდილო-აღმოსავლეთი და ჩრდილო-დასავლეთი მონაკვეთები) და ქვისა და აგურის მონაკვეთებისა (ჩრდილოეთ მხარეს შუა მონაკვეთი, აღმოსავლეთი ფასადის სამხრეთი მონაკვეთი). საგანგებო შესწავლის გარეშე ვერ იტყვი, რაშია აქ საქმე – მშენებლობის რიგები მოსდევს ერთმანეთს, თუ შეკეთება მომხდარა. ცვლილებები რომ ხდებოდა, სხვაფრივაც ჩანს, განსაკუთრებით თვალნათლივ აღმოსავლეთ მხარეს (სურ. 2). აქ ერთმანეთის გვერდით ორი ნიშაა – უფრო სწორად სწორკუთხა ჩარჩოში ჩაწერილი, სულ ოდნავ თუ წაისრული, თაღი. ერთი მათგანი თაღად კედლის სიბრტყეზე იკითხება, თითქოს პირამდე ამოვსებულიაო, მეორე რაღაცნაირად ამოღრუტნილია თითქოს. იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ისიც ჯერ ამოავსეს, მერე კი რატომღაც ნაწილობრივ ისევ ამოანგრის. სავსებით ცხადია, რომ ესეც ნაგებობის არც თუ ისე „იოლი“ ცხოვრების ნაკვალევია. ისედაც ვიცით, და თვალითაც ჩანს, რომ ეს „სუბსტრუქცია“ შიდა სივრცის მომცველია – ჩრდილოეთ კედელზე შეისრულთაღიანი კარია, სამხრეთზეც რაღაც – შემდგომ ნაწილობრივ ამოქოლილი, – ღიობი – ეს აშკარად ძველი რაცაა, თორემ ჩრდილოეთ კედელზე კიდევ არის თახჩის თუ კარისუბრი შეღრმავება – ღიობები. ახლავე რომ მოვითავო, ჩრდილოეთ ფასადთან ამჟამად

³ П. Мурадян, *Армянская этнография Грузии*, т. II, Ереван, 1988, გვ. 31.

⁴ М. Асратян, Памятники средневековой армянской архитектуры в Тбилиси, // Международный симпозиум по армянскому искусству, *сборник докладов*, т. II, Ереван, 1978, გვ. 397, ტაბ. 131-2 (ტექსტში ავტორი მას შეცდომით ბეთლემის ქვედა ეკლესიის სახელობით – სურბ სტეფანოზად მოიხსენიებს და აღწერაშიც ურევს ამ ორ შენობას).

უსახო ნანგრევებია კიბისა, რომელიც ძალიან გვიანი ჩანდა – XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და სულ ბოლო დროს მოშალეს; მთავარმა შესასვლელმაც ჩრდილოეთიდან დასავლეთით გადაინაცვლა, ახლა უკანასკნელი „მთავრობს“. ქვედა სართულზე ერთიდაიუნდა ითქვას – ისიც და ცალკე, საგანგებოდ არის გასააზრებელი: თუმცა რასაც გარეთ ვხედავთ, XVI საუკუნეზე ძველი ძეგლი ძვირად თუ იქნება, მაინც რა ვიცი, რას გაგვაგებინებს იგი ბეთლემის ტაძრის წინაისტორიაზე, ვინძლო ქრონოლოგიაც დაგვიხეხტდეს...

თვით ტაძარზეც მაშინვე ორი რამ იპყრობს ყურადღებას. პირველად იმას ვამჩნევთ, მისი დასავლეთი ბოლო მოშენებული (თუ გადაკეთებული) რომაა – ჩრდილოეთი ფასადის დასავლეთი კიდისკენ ჩნდება ცოკოლს ზევით ნაცრისფერი ქვები, განსხვავებული მთლიანი პერანგისგან, ჩანს თითქოს რაღაც ხაზიც. ისიც უნდა ითქვას, რომ სამხრეთ კედელზე ნგრევა-მიდგმისას მოსალოდნელი ნაკერი ნაკლებად თვალმოსახვედრია – კი ისახება მკრთალი ხაზი, მაგრამ ჩრდილოეთით მონამატთან მიმართებით დაძრული, ზედ ჩრდილოეთი მკლავის დასავლეთ კუთხესთან. გადაკეთების სხვა ნიშნებიც გვაქვს – ვეებერთელა სარკმლები (სამი ჩრდილოეთ ფასადზე – მკლავის ძველი სარკმლის ჩამოსწვრივ, მკლავის დასავლეთ კუთხესა და კარს შუა და კარიდან დასავლეთით; ერთი – ამოქოლილი, – სამხრეთ ფასადზე, დასავლეთი მკლავის ფარგლებში და ერთიც – დასავლეთ ფასადზე, დაპატარავებული, მაშინ როდესაც მცირე დასავლეთი სარკმლები ამოვსებულია) და ლეგა ქვის მოწარჩობაში ჩასმული დიდი ჩრდილოეთი კარი, აშკარად ადრინდელის გაგანიერებით მიღებული, რადგან აწინდელი საპირის მიახლოებით შუაში დარჩენილია წინანდელი შესასვლელის დიდვოვანი თაღოვანი ჩარჩოს დაგვირგვინება. და, ბოლოს: უჩვეულოა, თუმცა გაუგებარი – არა, მასალის განაწილება. ქალაქიდან, ქვემოდან ცქერისასა თუ ეკლესიასთან მიახლოებისას ჩვენ ქვის – მონაცრისფრო-მოყვითალო თლილი ფილებისას, – პერანგს ვხედავთ; ასეთია გუმბათის ყელი, ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი ფასადები. აი დანარჩენი ორი კი – სამხრეთი (მკლავის ქვითვე მოგებული ფრონტონის გამოკლებით) და დასავლეთი აგურითაა ამოყვანილი. საკამათო არ უნდა იყოს, რომ ეკლესია მთლიანად აგურითაა აშენებული (თანაც მშენებლობის ორივე რიგი ასეა განხორციელებული), შემდგომ კი ნაწილ-ნაწილ მოპერანგებული. სიბრტყეთა ამორჩევაც საკმაოდ ლოგიკურია. ალბათ, მომჭირნეობით (შესაძლოა, ესთეტიკური ბუნების ეკონომიის მიდევნებითაც) გადაწყვიტეს ზედმეტი ხარჯი არ გაეწიათ იმ ზედაპირების გასამშვენებლად, რომელნიც სულ არა (სამხრეთით) ან ნაკლებად (დასავლეთით – თანაც აქ ადრე რაღაც დიდი ხნის გამჭრალი ნაშენობაც შეიძლებოდა ყოფილიყო) ჩანს. თავისთავად მასალათა ამგვარი შეთავსება გასაკვირი სულაც არ არის – გავიხსენოთ თუნდაც ბეთანიისა ანდა თბილისის მეტეხის ტაძრები. იშვიათი – მსგავს რასმე X საუკუნეში თუ ვნახავთ, – მასალათა სხვაობის გარე იერში ამგვარი „გაშიშვლებაა“⁵. ჩრდილოეთ ფასადთან ახლა კიდევ ძალიან გვიანი (XIX საუკუნის მეორე ნახევარი), ბოლო დროს მოშლილი კიბის ნანგრევებია. ადრე მთავარი შესასვლელიც აქ ყოფილა, ამჟამად კი მან დასავლეთით გადაინაცვლა.

⁵ სამწუხაროდ, არ ვიცი, როგორ ნაწილდება ისინი ტაძრის შიგნით – ინტერიერი ამჟამად 1990-იანი წლების მოხატულობითაა ერთიანად დაფარული.

როგორღა გამოიყურება ტაძარი მთლიანობაში, რას გვთავაზობს ღირსშესანიშნავს, თუნდაც დასათარიღებლად ხელმოსაჭიდს? ამის გახარკვევად, უპირველესად, იგი უნდა აღიწეროს: უკვე ითქვა, რომ მას საკმაოდ მაღალი „ქვედა სართული“ აქვს⁶. მასზე თაროსებრად დაწყობილი ორსაფეხურიანი ზეპირკველის ქვედა რიგის ქვები, რომელთაც თავად ტაძრის კედლების წყობა მიჰყვება. პერანგის ქვები არც მაინცდამაინც დიდია, სუფთად გათლილი, რიგებად დალაგებული, რომლებშიც ალაგ-ალაგ თუ შენიშნავთ მცირე „ნახტომებს“ (ერთი ფილის „ნამოგრძელებით“ – მაგ., ჩრდილოეთი მკლავის დასაველეთ კიდეზე ზემოდან მეოთხე რიგის ქვა, – ანდა წვრილი ქვების შემოტანით – მაგ., ჩრდილოეთი მკლავის ახალი სარკმლის ზედანის მარჯვენა წამოწყების გაყოლებაზე, – მიღებული) და ესენიც არაფერს აკლებს საერთო შთაბეჭდილებას მოწესრიგებულობისა, რაღაცნაირი ნაბეჯითევი სისუფთავე-სიფაქიზისა. უმთავრესი აღქმისას სწორედაც დიდრონი სადა ზედაპირებია (რასაკვირველია, თუ მოგვიანო დანამატებს გამოვრიცხავთ). თუმცე კი ეკლესიას შეუქმობელი ნამდვილად არ ეთქმის – გუმბათის ყელიც მორთულია და ორთავე „სახილველი“ კედელიც. მიყვეთ „წაკითხვის“ ბუნებრივ რიგს. ჩრდილოეთი კარი ძალზე მარტივად მქონიათ გადაწყვეტილი – მოხანს სამმაგი ღილვით მოხაზული საპირის ზედანი, მაგრამ ამის მეტი ძვირად თუ იქნებოდა რამე – თუ წარმოვისახავთ კიდევ რამე შიდა არშიას, ღიობის, საკუთრივ კარის ადგილი საერთოდ აღარ დაგვრჩება. უყურადღებოდ არც ჩრდილოეთი მკლავის სარკმელი დაუგდიათ. მისი საკმაოდ ვიწრო ჭრილი საპირეშია მოქცეული. უკანასკნელი გარეთკენა და შიგნითკენ (ე. ი. სასინათლო ხერელობისკენ) ღილვებით მოსაზღვრული ნუქურთმიანი ზედაპირითაა შექმნილი. მოსახული არშია თვით სარკმელზე განიერი არაა – ანუ ოდინდელი, XI-XIII საუკუნეების „სამაგალითო“ ხუროთმოძღვრების ნორმებით – საკმარისად ვიწრო. საპირე მცირედაა ამოზიდული და ბრტყელზედაპირიანიც. თავად ნუქურთმა ერთმანეთზე მიწყობილი ოთხეურების წყებაა; ყოველი მათგანის შიდა კუთხეებიდან დაკბილული, წვერებით ურთიერთისკენ მიმართული ფოთლები გამოდის და შუაში ხვდება ერთმანეთს (სურ. 3). ქვემოდან საპირე შეუკვრელია, რაც X საუკუნისა თუ XI საუკუნის დასაწყისის ზოგიერთ სამხრეთ-ქართულ ეკლესიას მოგვაგონებს. ოღონდ აქ სხვა ამბავია საგულეებელი – საპირე ქვემოთკენ „გაწყვეტილი“ ჩანს და მისი „სამმხრივობა“, ამ შემთხვევაში, დაზიანებისა თუ გადაკეთების (სარკმლის ქვედა ფილაში გვიანდელი სარკმლის რკალი იჭრება) შედეგი უნდა იყოს და არა რაღაცნაირი საგანგებო ჩანაფიქრისა. ამ ფასადზე კიდევ ფრონტონის კეხში ჩასმული ფილაა მასზე გამოკვეთილი, ასე ეთქვათ, „მკლავებგანპყრობილი“ ჯვრით (განივი მკლავები სიგრძივზე დიდია), ფრინველებით მის ორსავე მხარეს და სომხური წარწერით⁷ (სურ. 4). ფასადის ახლანდელ იერს დიდად შეაპირობებს XIX საუკუნის მინამატებიც – სამი დიდრონი თაღოვანი სარკმელი (მათი ჩარჩოები ორი ღილვითა და შერკალული

⁶ ამნაირმა „სართულიანობამ“ ხომ არ მისცა ბიძგი ლეოპოლდ ბილფელდსა თუ მის დამკვეთთ, თბილისის ქვაშვეთის წმ. გიორგის ტაძრის ამჟამინდელი შენობა (მისი დასრულების 100 წელი 2010 წელს აღინიშნა) ორ სართულად გადაეწყვიტათ? მართალია, ამის საჭიროება აქ არსებული საფლავების შენარჩუნების აუცილებლობამ გააჩინა, მაგრამ ხუროთმოძღვრული მოაზრება უთუოდ შეიძლებოდა სხვა გზითაც წასულიყო.

⁷ ეს წარწერა თითქოს არ აქვს წაკითხული პ. მურადიანს.

ცერობითაა შედგენილი, უკანასკნელს კი წრეებში ჩახატული ყვავილებით შედგენილი არშია დაუყვება) და ახალი, სწორკუთხა კარის სწორკუთხავე საპირე (ბრტყელი, პილასტრისებრი ანეოლებისა და სადა შევრილი ლილვებისგან შემდგარი).

აღმოსავლეთი ფასადი ხუთი სასინათლო ხერელობით ნაწევრდება – შუაში, რასაკვირველია, საკურთხეველის სარკმელია, მის აქეთ-იქით კი, სიმეტრიულად, ერთი მეორის ზევით ოთხი მთავრო ღიობი – უთუოდ პასტოფორიუმებისა და მათ ზევით მდებარე ოთახებისა. ქვედა წყვილი სრულიად მოურთველია და, ამის გამო, მათი ვიწრო ჭრილები წყობაში ერთგვარ „ნაპრალებად“ იკითხება. ზედა წყვილი, ამათგან განსხვავებით, მონარჩოებულია – ყოველ მათგანს (ოთხივე, რა თქმა უნდა, თაღოვანია) ორი სქელი, სადა ღილვი შემოსდევს. საკმაოდ რთულია შუანა სარკმლის მორთულობა. კედლის შუა მონაკვეთი ნაკვეთილია (ნაპირები ჯერ ცერად, მერე კი სწორად შედის შიგნით), შედრმაკვების შუაში კი განიერი, აქეთ-იქიდან ვიწრო საფეხურებით მოფარგლული (ისინი, როგორც წესად ჰქონდათ ძველ ოსტატებს, ნახევარსვეტის ამოხიდვას „ამხადებს“, მასა და კედელს შორის შუალედურ დონეს წარმოქმნის) ღილვის ზედაპირის შუა ზოლი წრეებისა და რომბების ურთიერთშეწიალებით შექმნილი წრელითაა დაფარული, რომელიც კიდევებისკენ ნასკვისებრი ელემენტებით თხსულ ნახატად გადაიხრდება. სარკმლის ქვეშ ღილვი „გაწყვეტილია“, მას, რაიმეგვარი გადასვლის გარეშე, ლათინური T-ს ზედა ხაზით, სადა ფილა ედგმის, ამას კი თითქოს ღიობს მოვლებული საპირე არისო „დაბჯენილი“. უკანასკნელი, ჩვენი შუასაკუთხივანი ხერეთმომდგერების წესისამებრ, შუაში მრუდხაზოვნად ამოიზნიქება, ამობურცვილ ზედაპირს კი სადა ღილვები (წერილები ნაპირებზე და უფრო განიერი შუაში) შემოუყვება (სურ. 6). მთავარი, მომრგვალებული არე მოჩუქურთმებულია – ერთმანეთს წრეები მისდევს, მათგან ამოსული წაწვეტებული ფოთლებით, რომელნიც „შიგნითკენ“, ღიობისკენაა მიმართული. სარკმლის ზევით, მკლავის ფრონტონის კეხში, ტოლმკლავა ჯვარია გამოკვეთილი – მკლავებგაზნექილი და ბოლო-„გაპობილი“ კიდევ ერთი ჯვარი ჩანს ჩრდილო-აღმოსავლეთი სარკმლის ქვეშ – ეს ძველი, მეორედ გამოყენებული ხანკარია.

სამხრეთი კედელი, როგორც ითქვა, აგურისაა (ფრონტონის გარდა, ქვისა აქ აღმოსავლეთი კუთხეა, ერთი რიგი წყობა ქვევით და – ლავგარდანი, ისეთივე როგორც მთელ ტაძარს აქვს – სადა, ორ ღილვს შორის მოქცეული, არცთუ ძლიერ დახრილი ცერობი). აგურითვეა გამოყვანილი – შესაბამისად, მოურთველია, – სამხრეთი მკლავის სარკმელი. დასავლეთ ფასადზე ზევით უკვე ითქვა და კიდევ ორი ჯვრის არსებობადა უნდა დაუშმატოთ – ერთი, კეხში, გოლგოთის ტიპისა, აგურის ამოღებით დასახული, ერთიც – ჩრდილოეთ კუთხესთან. ახლა კი ერთიდა, თუმცა კი აღქმისთვის უმნიშვნელოვანესი ნაწილი დაგვრჩა აღსაწერი – გუმბათის ყელი. იგი ათწახნაგაა და ყოველ წახნაგში სარკმელია გაჭრილი. წიბოებს შვეული ღილვები ასდევს; ისინი სარკმლებს ზემოთკენ დაახლოებით ღიობის სიმაღლის ნახევარზე ასცდება, მათი ბოლოდებიდან კი – სამღვდელმთავრო კვერთხისნაირად, – სიმეტრიულად გაზნექილი ფოთლები ამოიზრდება (თუ – „გადმოეკიდება“). ღიობებს სამნაწილედ მონარჩოება აქვს – მცირედად ამოზნექილი შუა ზოლი, თხელი ღილვებით ორსავე მხარეს. საპირისგან დაცილებით ღილვოვანი თაღებია გადაყვანილი – მათი

შვეული მონაკვეთები წიბოების ღიღვებსაა მიჯრილი. სამხრეთ წახნაგზე, თაღს ზევით, „მიჯაჭვეული ლომის“ რელიეფური გამოსახულებაა⁸. კიდევ ერთი რელიეფი ჩრდილო-აღმოსავლეთ წახნაგზეა მოთავსებული – აქ ჩვილადი ღმრთისმშობელია გამოქანდაკებული, – აქვეა ამოჭრილი ვინმე შათან მდივნის მეუღლის, ისმინის მიძღვნილი სომხური წარწერაც⁹. კუთხის ღიღვებს თითქოსდა „აწევა“ გუმბათის ყელს შემოსაღტული თარაზული, საკმაოდ სქელი ღიღვი; მასა და ლავგარდანს შორის კი (იგი ისეთივეა, როგორც ტაძრის ტანს ასრულებს) ვიწრო სადა სიბრტყეა დარჩენილი.

დასასრულ, ჩრდილოეთი ფასადის აშკარად ადგილშენაცვლებული რელიეფების შესახებაც უნდა ითქვას. XIX საუკუნის სარკმელთაგან შუანას აქეთ-იქით ექვს-ფრთედების გამოსახულებანია ჩაყოლებული. ამ სარკმელთაგან დასავლეთით კიდურას თავზე კი კიდევ უფრო საყურადღებო რელიეფია – აღსაყდრებული ჩვილადი ღმრთისმშობელი (ძალზე დაზიანებული), მის მხრებსზეთ მფრინვალი ანგელოზებით და – შუა ღერძზე, – გარდამომავალი მტრედით (ე. ი. – სულიწმიდით), დედაღვთისას „მხლებლებად“ კი მდგომარე ანგელოზებია, რომელნიც უთუოდ წმ. მთავარანგელოზებად, მიქაელად და გაბრიელად უნდა ვიგულისხმოთ (სურ. 5). ამდენად, აქ რამდენადმე გართულებული „ღმრთისმშობლის დიდება“ გვაქვს. მარჯვენა კიდურა გამოსახულება ზედაპირშელახულია და ისღა ჩანს, რომ ხელები მას ღმრთისმშობლისკენ აქვს – იდაყვში გაკეცივით, – მიმართული და მარჯვენაში ყვავილი უპყრია. კარგად ჩანს მარცხენა ფრთის დამუშავებაც – ზევით თითქოსდა მჭიდროდ ჩაწყობილი ბურთულებით, ქვემოთკენ კი ჩაკვეთილი შვეული ხაზებით. მარცხნივ მდგომი მთავარანგელოზი, მარჯვენასავით ფრონტალური, „სეცათა დედოფალს“ იდაყვში გაკეცივითვე განპყრობილი ხელებით წარუდგება. ლოცვითი უესტების სხვაობა, ალბათ, იმითაა გამოწვეული, რომ მასაც მარჯვენათი ყვავილი უჭირავს, მოძრაობის ნაირობა კი ამ ოდნავ ასიმეტრიულობას არბილებს. ფრთები მასაც მეორესავით აქვს დამუშავებული, ისღაა, რომ ჩანაკვეთები აქ მეტ-ნაკლებად იზნიქება. მარცხენა მთავარანგელოზს სახის ამოზიდული ნაკეთებიც (ცხვირი, ბაგე, თვალ-წარბი) შერჩა და ტანსაცმლის გაწყობაც – წელსზეთ, შუაში ბურთულების ორი მწკრივი – თითქოს ტანისამოსი კისრიდან ქამრამდე ღიღვებითააო შეზნეული, – წელს ქვემოთ კი სწორი, ოდნავ გაშლილ კონად ჩაკვეთილი ღარები. იკითხება მისი სიმეტრიულად გაშლილი, ქუსლებით ერთმანეთს მიდგმული ტერფები, სიბრტყეზე ამოტრიალებული ყურები და (ეს მარჯვენა გამოსახულებასაც რიგიანად შერჩა) ვიწრო შარავანდი, რომელიც თმადაც შეიძლება მიიჩნიოთ. საგულისხმოა, რომ მთავარანგელოზებიანი ფილების გვერდები რკალურია, აშკარად მრგვალდება ღმრთისმშობლის მომცველი ქვაც. ეს, საფიქრებელია, იმას მოწმობს, რომ ჩვენს წინაშე ტიმპანის კომპოზიციაა – ადრე ის, ალბათ, ჩრდილოეთ კარს აგვირგვინებდა.

ტაძრის შიგნით შესულთ ბევრი არაფერი გვხვდება მოულოდნელი – გარედანაც

⁸ ამ მოტივის შესახებ იხ.: ე. კვაჭატაძე, ქოლაგირის ციხის კარიბჭის „მიჯაჭვეული“ ლომების რელიეფები („მიჯაჭვეული“ ლომების გამოსახულებათა ინტერპრეტაციისათვის შუა საუკუნეების ქართულ სკულპტურაში), *საქართველოს სიძველენი*, 3, 2003, გვ. 127-136.

⁹ П. Мурадян, *Армянская эпиграфика Грузии...*, გვ. 35.

შეიცნობა ხომ მისი ჯვარ-გუმბათოვნება – წამით თუ დაგაბნევთ ოთხი ბურჯის დანახვა და მაშინვე გაარკვევთ, რომ აღმოსავლეთი მათი წყვილი გუმბათქვეშა – ე. ი. გუმბათს დასავლეთიდან ედგმის, აღმოსავლეთით კი ის საკურთხეველის კუთხეებსაა ჩამოყრდნობილი. დანარჩენი ორი დასავლეთი მკლავის „სამნავიანობას“ აგრძელებს და გამოკვეთს კიდევ, გუმბათქვეშა ბურჯებიდან დასავლეთით გადაყვანილი თაღებით დასახულს. თუ საბჯენების განლაგებას გარეთა კედლების მონაცემებს შევესაბამებთ (შიგნიდან ახალი, 1990-იანი წლების ნაღესობა და მხატვრობა ევკლაფერს ერთიანად ფარავს), უნდა ჩაეთვალოთ, რომ ბოძების დასავლეთი წყვილი მოშენებულ, XIX საუკუნეში დამატებულ მოცულობაში ექცევა (ეგების, წინანდელი დასავლეთი კედლის ხაზსაც მოგვინიშნავს). ოთხივე ბურჯი რვაწახნაგაა, უხვეტისთავო. თაღების ძირი – კვადრატულია, ამის გამო კი ბურჯების კუთხის, დაცვრებელი წახნაგების თავზე თაღის ქვედა სიბრტყე „გადმოკიდებული“ გამოდის. ეს, რასაკვირველია, საკმაოდ მექანიკური გადაწყვეტა დიდად შემაწუხებელი არც არის, მაგრამ მშენებლებს მაინც უზრუნიათ – ცენტრისკენ მიქცეული წახნაგები აღმოსავლეთი ბურჯებისა და მათი შესატყვისი აფსიდის კუთხის პილასტრების თავზე თაღების ძირები წაკვეთილია და სტალაქტიტისებრ დამუშავებული; შემდგომ თაღისევე სისქე ზემოთკენ ვერტიკალურად გრძელდება და მეოთხედი წრის კვეთის კაპიტელებით ბოლოვდება – ეს თითქოს შეკიდული პილასტრებია. ამ „ილუზორულ“ პილასტრებზე გადაყვანილი გუმბათქვეშა თაღები შეისრული მოხაზულობისაა. მათ შორის კუთხეებში აფრებია ამოყვანილი და მათში – დახასიათებას ვ. ბერიძეს დავესესხები, – „ისრული მოხაზულობის მცირე თაღებია ჩასმული“¹⁰, რაც მათ შორეულად ტრომპებს ამსგავსებს. დასავლეთი მკლავის სამად გამყოფი თაღები ნახევარწრიულია, თანაც გუმბათქვეშებზე განიერიც – ეს კი იმასაც ნიშნავს, რომ ყოველი მათგანის მოფარგლული მონაკვეთი გუმბათქვეშა კვადრატზე დიდია. ნახევარწრიულადაა მოხაზული კარ-სარკმლების თაღოვანი ზედანებიც. აუცილებლადაა აღსანიშნი კამარების მოწყობის თავისებურებაც: განივი მკლავის კამარათა დერძები ჩრდილოეთ-სამხრეთის მიმართულებისაა, დასავლეთი მკლავისა კი – აღმოსავლეთ-დასავლეთი დამხრობისა; ეს ჩვეულებრივი ამბავია, მაგრამ დასავლეთი მკლავის გვერდითი ნაწილები, იმის ნაცვლად, რომ მკლავის კამარის პარალელური იყოს, გვერდითი მკლავების გადახურვათა პარალელურია. ამდენად, ეს ნაპირა სივრცეები მთლიანადაა გადახსნილი და საკუთრივ მკლავის თანმხლები უბეებივით „მუშაობს“.

კამარათა ასეთი განაწილება ეკლესიის ტიპოლოგიური რაობის საკითხს წამოჭრის. ბურჯების წყვილსა და საკურთხეველის კუთხეებზე დამყარებული გუმბათი და დასავლეთი მკლავის „სამნავიანობა“ თითქოს ერთმნიშვნელოვნად „ჩაწერილი ჯვრის“ ტიპს გვაფიქრებინებს. ამავე დროს, უბეებით „შემოწყობილი“ დასავლეთი მკლავი ამ კომპოზიციისთვის უცხოა, სამაგიეროდ, ე. წ. Kuppelhalle-სთვისაა ნიშნეული. გამოდის, რომ თბილისის ამ ეკლესიაში ორი სივრცით-გეგმარებითი იდეაა შე-

¹⁰ ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994, გვ. 130; სხვაგან ვ. ბერიძე ამგვარ კონსტრუქციას „გაბრტყელებულ ტრომპებსაც“ უწოდებს (ლარგვისის ტაძრის აღწერისას, გვ. 103).

თავსებული. ეს თავისთავადაც საგულისხმო იქნებოდა, კიდევ უფრო გასაკვირველი კი ისაა, რომ მას, როგორც ვიცით, „წინაპარიც“ მოეძებნება. ეს თამარის ხანის, XIII საუკუნის დასაწყისის ყინცვისის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია გახლავთ. ისიც გვემაზე დახედვისასა თუ გარედან ან შიგნით თვალის მოვლებისას „ნაწერილი ჯერის“ სახის გუმბათიან ნაგებობად წარმოგვიდგება და მხოლოდ ანალიზი – იგი კი პირველად ვ. ბერიძემ ჩაატარა, – ნათელპყოფს, რომ მის ხუროთმოძღვრულ სახეში არანაკლებ – და მეტადაც! – „გუმბათოვანი დარბაზის“ – Kuppelhalle-ს ნიშან-თვისებებია გამოკვეთილი¹¹.

რა ურთიერთკავშირი შეიძლება არსებობდეს ამ ორ ნაგებობას შორის – ტიპოლოგიურ-მხატვრულ-ისტორიული თუ, ასე ვთქვათ, რეალურ-ისტორიული¹²? არაფერს ვიტყვით წარმოუდგენელს, თუ ვივარაუდებთ, რომ თბილისის ბეთლემის ტაძრის აღმშენებელმა ყინცვისის ეკლესიის უნახავად მიაგნო იმგვარსავე გვეგმარებით-სივრცით გადაწყვეტას. მართლაც, ერთსა და მეორე შემთხვევაშიც ოსტატები ერთმანეთს უფარდებენ ქრისტიანულ ამიერკავკასიაში დიდი ხნის დამკვიდრებულ სტრუქტურებს და სულაც არაა აუცილებელი ერთი მაინცდამაინც მეორეს ითვალისწინებდეს. არის კი გარემოება, რაც მონაფიქრის მოსესხებას აფიქრებინებს კაცს. ახლახანს ითქვა დასავლეთი მკლავის თაღები ნახევარწრიული, გუმბათქვეშა კი შეისრული არისო – და ზუსტად ამასვე ვადასტურებთ ყინცვისის წმ. ნიკოლოზშიც. შედეგად, ორივეგან ხალვათი, განიერი დასავლეთი და შესწრაფულ-, სიმაღლეში წასული¹³ შეა ნაწილები დაპირისპირება არის მიღებული. დაშვებად რატომ არ შეიძლება დავუშვათ, ეს თანადამთხვევაც შემთხვევითი არისო – მაგრამ, ვგონებ, არ უნდა იყოს საკამათო ამდენი შემთხვევითობა ნაკლებად ალბათი რომაა.

დღეს ძალიან ძნელია იმის მიხედვრა, რას და რატომ ეცნობოდნენ წინანდელი ხელოვანნი, რა მიზეზითა თუ საბაბით აიტაცებდნენ მათთვისაც უკვე „ძველი“ ოსტატების ამა თუ სხვა მონაგონსა და მონაპოვარს. ჩვენ ისიც კი არ ვიც-

¹¹ იქვე, გვ. 26-27; შდრ. ასევე ნ. გენგიური, *კუპელჰალე*, თბ., 2005.

¹² ეს სხვაობანი ალბათ, თავისთავადაც ცხადია, მაგრამ რაკი ქვემოთაც მომიწევს ამგვარ საკითხებს მიუებრუნდე, მაინც განემარტავ, თავად როგორ მესმის ისინი. რაიმე მხატვრული მოუღენის (ნაწარმოების, ფორმის, მხატვრული ხერხის...) განხილვისას ხელოვნების ისტორიკოსნი ჩვეულნი ვართ იგი მისი ასე თუ ისე მსგავსთა რიგში ჩავაყენოთ, რაც ერთგვარ წარმოსახვით „ხელოვნების საისტორიო“ სივრცესათუ ველს წარმოქმნის, მასში ჩამწკრივებული ხელოვნების ნაწარმოებებითურთ. მაგალითებრ, XIX საუკუნის ე. წ. „ბულგარული აღორძინების“ ხანის არქიტექტურაში მრუდხაზოვანი, დატალღულ ფორმებს რომ დაეინახავთ, ადრექრისტიანული სირია ჩინეთი (ან კამბოჯა) თუ XIX-XX საუკუნეთა მიჯნის ევროპული Art Nouveau გაგვასხენდება. მათი ერთიანად მოხილვით გამოვანინთ ყოველი მათგანის სხეუბთან საზიაროსა და – რაც მხატვრულ-ისტორიულად კიდევ უფრო არსებითია, – მსხვაობარ თვისებებს, მიუეახლოვდებით თუ გინდ იმავე ბულგარული ეკლესიებისა თუ სახლების ინდივიდუალურ მახასიათებლებს და ღირებულებებს. ამავდროულად, კი ვიცით, არ შეიძლება არ კი ვახსენოთ, რომ ისტორიაში, ანუ ადამიანთა ცხოვრების მდინარებაში, ბულგარულ ოსტატებს, რადა თქმა უნდა, არაფერი სმენოდათ ჩრდილო-სირიულ ტაძრებსა ან ანკორზე და, მით უფრო, მათ შემდგომ აღმოცენებულ ევროპულ „დეკადანსზე“. ჩამოთვლილთაგან მხოლოდ ერთგან შეიძლება ენახოთ დროსა და სივრცეში დამყარებული კავშირი, წინამორბედთა გამოცდილების მოშველიება – XIX საუკუნის ინგლისელი ფრანგი, ბულგარული, გერმანელი და ა. შ. ოსტატები ნამდვილად რადაც ზომით მაინც იყვნენ დავალებული ჩინური (თუ იაპონური) ხელოვნების ნიმუშებისგან, იცნობდნენ და ემყარებოდნენ მათ. სწორედ ამ უკანასკნელ მიმართებას, ასეთგვარ მართლაც მომხდარ მიქცევას ადრეული ხელოვნებისკენ ვუწოდებ „რეალურ-ისტორიულ“ მიმართებას.

ით, სადაურნი იყვნენ ხოლმე ისინი, სად განსწავლულ-ჩამოყალიბებულნი. ხოლო მცირეოდენი, რაც ვეწყით, მაშინდელ ხუროთა შორის მისვლა-მოსვლას გეინვენებს. გავისხენოთ, თუნდაც, XVIII საუკუნის ორი გალატოზი – ნასყიდა ქართლელი, ლენხემს „მცხეთის“ ეკლესიის მაშენებელი და როსტომ რაჭის ერისთავის მიერ რაჭად, ბარაკონის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ასაგებად მიწვეული ავთანდილ შულაველი. ამიტომაც, სრულებითაც ვერ გამოერიცხავთ ჩვენი განსახილველი თბილისური ეკლესიის მშენებლები შიდა ქართლში ნაცხოვრებნი თუ ნავალნი, სულაც იქაურნი ყოფილიყვნენ. ოღონდ ცოდნით ეს, ცხადია, ვერ გვეცოდინება და ისდა გვიადგვიძს, აღვნიშნოთ ყინცვისისა და თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესიების ურთიერთმსგავსება და, სავარაუდოდ, მეორის პირველისგან „წარმომავლობაც“

ამასთან ერთად, მეტად თვალსაჩინოა ამ მსგავსთა შორის არსებული სხვაობანიც, მხატვრული თვალსაზრისით, იქნებ, უფრო არსებრივიც. ყინცვისში დასავლეთი და აღმოსავლეთი მონაკვეთების ურთიერთშეპირისპირება, სულ ცოტა, მათი თანაბარ-მნიშვნელოვნების წარმომჩენია, უფრო კი საკურთხეველ-გუმბათის უპირატესობის, მათი პაერთვნება-აღმასვლის ხაზგამსმელი. დასავლეთი ნაწილი – ამის დასაბუთება სხვაგან ვცადე¹³, – უხილავი „საზღვრით“ ორ სივრცით არედ, ორ სართულად განიყოფა და საკურთხეველისწინა სივრცის წინ თავისებურ „ტალანად“ განივად იშლება. თბილისური ეკლესიის შემთხვევაში ეს ასე სულაც არ არის – დასავლეთი მკლავი არა მარტო ვრცელი, მაღალიც ჩანს, აღმოსავლეთი მონაკვეთი კი – ლამისაა მინიატურული. რასაკვირველია, დღეისდღეობით ეს შთაბეჭდილება უფრო მძაფრია, ვიდრე თავდაპირველად იქნებოდა, როდესაც დასავლეთი მკლავი ორ კი არა, ერთ-მალიანი იყო. მაგრამ ის პირვანდელი სივრცითი სურათიც საფუძველში იმდაგვარივე იქნებოდა. საქმე ის გახლავთ, რომ თუ ყინცვისში გვერდითი უბეების თაღთა სიმაღლე გუმბათქვეშა თაღისაზე ორჯერ ნაკლებია, ბეთლემის ღმრთისმშობლის ტაძარში განსხვავება ბევრად უფრო მცირე არის, ხოლო რაკი პირველის მაღლიც მეორისაზე ფართო (ყინცვისში – პირიქით!), დასავლეთი თაღები ერთმნიშვნელოვნად დიდად იკითხება.

ამისავე გამო პატარა არის თვალისთვის გუმბათის ყელიც – მის სიმაღლეს მზერა ვერ სწვდება და მარტოოდენ მის სივიწროვეს აღიქვამს, შესაბამისად კი – სიმცირეს და, ამ მხრივ, მოშორებით, მოგვიანო მონაშენიდან და ახლოდან, პირველადი მონაკვეთიდან დანახული ხედი პრინციპულად ერთი და იგივეა. პარადოქსულად – აი, ეს კი უეჭველად უნებლიეა და არა მოსესხების მოწმობა, – თბილისური ტაძარი ნაწილთა შეუწონასწორებლობის, დასავლეთი მხარის „მეტობის“ თვალსაზრისით ყინცვისზე ადრეულ, IX-X საუკუნეების ოზაანის ამაღლების ტაძარს ემსგავსება. რომელიც, ვფიქრობ, ყინცვისის ეკლესიის ერთი წინასახეთაგანია. „ფეთხაინში“ ამ უთანაბრობას მისი პარადოქსულობაც ემატება – შიგნით აგრერიგად „სუსტი“ გუმბათი ფიზიკურადაც და გარე სახისთვისაც სწორედ რომ ძალზე დიდია. უკანასკნელი გარემოება ყურადღებას, მართალია, ნაკლებად იქცევს, ვინაიდან შორიდანაც და

¹³ იხ. წერილი ყინცვისის წმ. ნიკოლოზის ტაძრის თაობაზე ჩემს კრებულში: *წერილები. ნარკვევები*, თბ., 2001.

მისკენ ვიწრო ქუჩებით ასვლისასაც, ტაძარი მთლიანად, როგორც წესი, არ ჩნდება. ასეცა და ისეც უპირატესად მოდიდო გუმბათს ვხედავთ (სულ ბევრი, ჩრდილოეთი მკლავის ფრონტონითურთ), რომლის მასშტაბურობა საჩინოპოვს მას ქედის ფერდობთან თუ მომდგომ განაშენიანებასთან მიმართებით. ეკლესიის წინ მდგომნი ჩვენ – ჩრდილოეთიდან მაინც, – ეკლესიას მხერით საძირკვლით გუმბათის წვერამდე მოვიცავთ, მაგრამ ქვემოდან ცქერისას ყველაფერს, ბუნებრივია, კუთხით აღვიქვამთ და გუმბათისა და ტაძრის ტანის ნამდვილ (ნივთიერად არსებულ) შეფარდებას კვლავ ვერ ვამჩნევთ. იგი საგანგებო დაკვირვებისას თუ შეიძლება შენიშნოთ და რამდენიმეგზის მიზომვა-შეჯერების მერულა ირკვევთ, რომ გუმბათის ყელი ქვედა მოცულობის ტოლია. ოღონდ – კიდევ ვიმეორებ, – ეს უფრო იანგარიშება, ვიდრე მართლაც შეიგრძნობა და, აქედან გამომდინარე, თითქმის არც მონაწილეობს იმ საერთო შთაბეჭდილებაში, რასაც ბეთლემის ეკლესია ჩვენსე ტოვებს. თუ როგორია გუმბათისა (ყელიანად) და კორპუსის თანაფარდობა სინამდვილეში, ამრიგად, ნაკლებად მნიშვნელოვანია მისი მხატვრული სახისთვის – მე თვითონ ეს „რეალური“ სურათი მხოლოდ ერთი წერტილიდან დავინახე, სახელდობრ, მოღნისის წმ. გიორგის ეკლესიის აწ გაპოხილი კედლის გასახედიდან – ე. ი. იქიდან, საიდანაც მას ვერაინ და ვერასდროს უმხურდა. გუმბათის სიდიდე აშკარად საიმისოდაა გათვლილი, ის ქალაქის ზოგად ხედში წონადი, თვალის მიმპყრობი იყოს, ტაძარს ოდინდელი თბილისის ვითარცა მხატვრული მთელის ერთ-ერთი განმსაზღვრელის ღირსებას ანიჭებდეს, ამასთან კი ახლოდანაც, რაკურსირებულაც არ „დაინაგროს“. ასე რომ, ბეთლემის ტაძრის გუმბათი იმ გუმბათთაგანია, რომელნიც უპირატესად, ასე ვთქვათ, გარე მონახაზიდან, გარედან აღსაქმელად არის მოფიქრებული (ასევე, გარკვეულწილად შიდა სივრცის მხატვრული მთლიანობის საზიანოდ, „სილუეტისმიერად“ არის მოქმენილი, მაგ., იკვის, წულრულაშენის ან, ვთქვათ, გრემის გუმბათები(3).

ტაძრის შინაკერძოზე საუბრის დასაბოლოებლად, ერთიცაა სათქმელი – გუმბათქვეშა საბჯენებიც რამდენადმე სხვაა, ვიდრე ყინცვისში. უკანასკნელ ეკლესიაში ისინი ოთხკუთხაა, გრძივ კედლებთან საკმაოდ ვიწრო თაღებით გადაბმული და თუმცა კი უშუალოდ თავისუფლად მდგომ ბურჯებისგან არ განსხვავდება, სულაც არ არის ძნელი ისინი თაღით გახსნილ კედლის ნაშეერებად დავსახოთ. თბილისის ბეთლემის ტაძარში ეს – შეუძლებელია. რვაწახნაგა მოცულობები ცალსახად სვეტისებრია, განცალკევებულ-დამოუკიდებელნი, სივრცეში მდგომნი. შესაძლოა, მათი მოყვანილობაც ჰმატებს „სიმჩატეს“ ეკლესიის აღმოსავლეთ ნაწილს, ისევე როგორც თაღების ისრულობა – ყინცვისში ხომ ისინი უფრო წა-ისრულია (როგორც X-XIII საუკუნეების არაერთ ნაგებობაში კუმურდო-ოშკით დაწყებული ბეთანიასა და წულრულაშენ-ფიტარეთ-ახტალამდე თუ, გინდაც საფარა-ზარზმამდე¹⁴;

¹⁴ შდრ. თუნდაც: პ. ზაქარაია, *ქართული ხუროთმოძღვრება, XI-XVIII სს.*, თბ., 1990, გვ. 159. უნდა აღვნიშნო, რომ „თამარის ხანის“ ტაძართა ხსენებისას აქაც და ქვემოთაც მათ „ტრადიციულ“ დათარიღებას მივდეგ. საქმე ისაა, რომ ბოლო ხანს ქეთევან აბაშიძემ შემოგეთავაზა ამ ჯგუფის ნაგებობათა დროში სხვანაირად განაწილება, სახელდობრ, წულრულაშენის (ყოველ შემთხვევაში, გუმბათის ყელის; მისი ინტერიერი, მისი შეხედულებით, გადანაკეთები სამნავიანი ბაზილიკაა, „ტანის“ მორთულობა კი XIII საუკუნის), ფიტარეთისა და თვით ჰუჯაბის XII საუკუნეში, გიორგი III-ის ხანაში „გადატანა“. ჩემთვის გასაგებია ამ მოსაზრების „მამოძრავებელი“ – ამ დროის

„ადმოსავლურ“-„ისლამური“ შეისრულობა უკვე XVI საუკუნიდან შემოდის).

რაღა შეიძლება ითქვას ეკლესიის ფასადების შესახებ? ზოგ რასმე ჩვენ ვეღარასოდეს შევიტყობთ – კერძოდ, თუ არა გადაკეთებამდელი, მაინცადამაინც დასაველეთიდან გადაღებული ფოტოსურათის არცთუ დიდად სავარაუდებელი მიგნება, ევრაფერს ვიტყვით დასავლეთი ფასადის წინანდელ იერზე. კაცმა რომ თქვას, დაბეჯითებით მხოლოდ გუმბათზე გეპალგვიძს მსჯელობა და კიდევ იმაზე, რომ „მთავარი“ აქ აშენებისთანავე ჩრდილოეთი ფასადი იქნებოდა. შესაძლოა, უფრო მოკლე დასავლეთი ფასადის წინ უფრო მეტი ადგილი ყოფილიყო, ვიდრე ამჟამადაა; იქნებ, ცოტათი აწეულია მიწის დონე ადმოსავლეთიდანა და სამხრეთიდან – საფუძველში ეს არაფერს ცვლის. სამხრეთი კედელი ყველა შემთხვევაში ტაძრის „ზურგი“ იქნებოდა; ადმოსავლეთი – მედამ „ცხვირმიდებით“ დაინახებოდა და მოწადინებული ადამიანი თუ დაათვალიერებდა მის თავისთავად საკმაოდ „ღონიერ“ სამკაულს; დასავლეთი ფასადიც კერ იქნებოდა ასე ჩრდილოეთით მისულის წინ აღმართულ-გადაშლილი.

თავად ჩრდილოეთი გარე კედლის მხატვრული რაგვარობის წარმოსახვა ამჟამად გარკვეულ დაძაბვას მოითხოვს. ჯერ ერთი, ახლა, ამოვსება-ამოქოლების მიუხედავად (ე. ი. ჩანრდილვა-დაკლებულნი) ძალზე ძლიერ ხედება მზერას გვიანი სარკმლები – ზომითაც, მონარჩობათა სიგანივრითაც. მეორე მხრივ, თუმც სიგანეში გაზრდილი, რელიეფებსაა მოკლებული და შესაბამისად შინაარსობრივადაც და ფორმისმიერადაც დამცრობილია კარის დიობი (თუმცა ისიც ხომ შეიძლება, „ღმრთისმშობლის დიდება“ თავდაპირველი დასავლეთი კარის დამაგვირგვინებელი ყოფილიყო?). ამავდროულად, უცვლელი დარჩა: ა. განათების პირობები – როგორც ცნობილია, ჩრდილოეთით დღის მანძილზე შუქის ძალა ერთი და იგივეა და არც რამდენადმე შესამჩნევი შუქ-ჩრდილი წარმოიშვება; ასე რომ, ის მედამ რაღაცგვარად „ფერნაკლული“ თუ „ერთფეროვანი“ გამოჩნდებოდა; ბ. არც ადრე წარმოქმნიდა ძლიერ

ჩუქურთმის ხარისხობრივი სიჭრელე, რომლის ზომა განსაკუთრებით მძაფრად ეკატერინე პრიუალოვას მიერ ბეთანიის ხუროთმოძღვრების 1150-იანი წლებით გადათარიღებამ და ყურადღების იქაურსავე მკირე ეკლესიაზე გამახვილებამ გამოაჩინა, რომლის მორთულობა წარწერაში ნახევნებ 1190-იან წლებთან მიმართებით განსაკვიფრებლად სცდებოდა ჩვენს წარმოდგენას იმდროინდელ ხელოვნებასა თუ ხელობაზე (თუმც კი შეფიქრიანების საფუძველს 1180-იანი წლების თბილისის „ლურჯი მონასტერიც“ გეპდევდა და წუნდის ეკლესიაც). მაგრამ ჯერჯერობით მე მიჭირს გავიხიარო ასეთი „რადიკალური“ „დაძვრა“ – ახლა მაინც ფიტარეთ-წუღრულაშენ-პუჯაბის განსხეავეებულობა, თუნდაც, 1172 წლის იკორთისგან ჩემთეის ხელისა – და ნიჭიერებისმიერზე – მეტია; ასევე, წუღრულაშენის გუმბათის ევლის მოწუქურთმების სხვანაირობა მისავე კარ-სარკმლების საპირეებისგან – ესაა ქ. აბაშიძის ერთი მთავარ არგუმენტთაგანი, – შეიძლება დროის სხეაობაზე არც მიგვითითებდეს: ხომ ვიცით, სამთავისის 1030 წლის ტაძრის აქეთ მაინც, ევლისა და ტაძრის ტანის ჩუქურთმა ერთნაირი რომ არაა, პირეელისა უფრო მსხვილია, მნახეულთა თვალისგან მეტ დაცილებაზე გათვლილი. ჩემთეის დაუეიწყარია, დიდი ხნის წინ (თითქოს 1970 წელს) ირინე ელიზბარაშვილთან და თამაზ ცაბაძესთან ერთად ეს კათედრალი პირეულად რომ ენახეთ, როგორ „გეუუხეშა“, სწორედ სხვა მასშტაბისა გამო, დასავლეთი სარკმლის მონარჩობაში ნაწყობილი გუმბათის სარკმელთა მორთულობის ნატეხები (მათი წარმომავლობა მაშინ არ ეუწყოდით). სანამ რასმე გადაწევეტით ვიტყოდეთ, ჩემი აზრით, ჯერ თვალი უნდა გაედევნოს რაგვარად შორდება ურთიერთს ტაძართა ზედა და ქვედა მოცულობების ორნამენტაცია XII საუკუნესა თუ XIII საუკუნის პირეულ ნახევარ – შუა ხანაში; ზარზმის ტაძარში იგი, რამდენადაც მახსოვს, აღარ შეიმჩნევა.

მახვილს ჩრდილოეთი მკლავის სარკმლის საპირე; იგი ბრტყელია (თუმცა ამ მხარეს, როგორც ამ წამს ითქვას, არც ამოზნექა თუ დატალღვა უშველიდა რასმე), მასზე დატანილი სახეც იმ სიწვრილისაა და ისეთნაირად ამოზიდული (გამოქარვით ცოტათი თუ გამკრთალებული), რომ თვალს არც ახლა მოგტაცებთ და არც წინათ მოსტაცებდა ვინმეს. უკეთუ აქეთ იქნებოდა, უფრო მივიზიდავდათ კარის (ე. ი. დღევანდელზე მცირედად ქვემოთკენ მდებარე) რელიეფიანი დაგვირგვინება – მისი ზომაც, „ხატისებრი“, ზემოურ-სიმეტრიული აგებულებაც საამისოდ საკმარისად შთამბეჭდავი უნდა ყოფილიყო. ასეთი მახვილდება სახეებით გასაგებია, თუკი აქ თავიდანვე, ისევე როგორც XIX საუკუნეში, ჩრდილოეთი კარი მთავარი შესასვლელი იყო.

მეორე მხრივ, მხატვრული თვალთახედვით, ფასადის კიდეზე აქცენტის განენახ რაღაც ზომაზე გაუწონასწორებლობაც უნდა შემოეტანა. პლასტიკური დამუშავებით და მოცულობით გამორჩეული თბილისის ბეთლემის ტაძრის გუმბათის ყელი აქვს – ლილვოვანი თაღები და სარტყელი, რელიეფური გამოსახულებები უთუოდ პირველია, რასაც ეკლესიის წინ შეყოვნებული გახედავს. საგულისხმოა, ამასთან ერთად, როგორია მისი კომპოზიცია. პირველ ყოვლისა, ის განიცდება როგორც დაკეცილი სიბრტყე – წახნაგთა ზედაპირის სადა მონაკვეთები ჩანს კარნიზსა და თარაზულ სარტყელს, მასა და შემომყოლ თაღნარს, წიბოების ლილვებსა და სარკმელთა საპირებს შორის; ბრტყლად მოჩანს საპირის ლილვებს შუა მოქცეული არშიაც. ამ, თვალისთვის ერთიან, სიბრტყეზე როგორც ფონ-მიწაზე განლაგებული ლილვებით გამოყვანილი ელემენტები – თითქოსდა კონცენტრულ რკალებად ერთმანეთს მიყოლებული თაღები და საპირეთა გარე-შიდა მონარჩოება, პორიზონტალური სარტყელი (სხვათა შორის, ყველა სხვაზე გამოჩაჩქურებული, მართულობის ზემოდან მომსაზღვრელ-„მომკავებელი“). ამავე საერთო „საფუძველზე“ დადებული რელიეფები – ლომისა, რომელიც მაშინვე ექცევა ხედვის არეში – ისევე და ისევე ზომების, ამოზიდულობის გამოისობით და, მასზე ნაკლებად, ღმრთისმშობლისა; ამ უკანასკნელის შესანიშნად, ჯერ ერთი, აღმოსავლეთისკენ გადახრება და საგანგებოდ ახედვა მოგიხდებათ; მეორეც – იგი ისევე შესრულებული, ღმრთისმშობლის ტანი ისე უცნაურადაა გამოხატული (წელსზეთ მისი სხეული მარცხნივია „გაწეული“ – ერთმა-მაცხოვრის მარცხენა იდაყვით, საყდრის (?) ფეხითა და დედაღვთისას მარცხენა ფეხით აღნიშნული ვერტიკალისგან; მის კიდეზე როგორღაც მარჯვენა – ერთადერთი ჩენილი – ხელია გამობმული, არც თუ ხერხიანად...), მასზე „ჩამოდგმულ“ თავს ისეთი უცნაური მოცულობები შემოუყვება (მანდილი?), წმ. ნეილი მას ისეთნაირადაა „შეწიადებული“, რომ ქვემოდან შეუიარაღებელი თვალთ (და ვინაა მოკალე თან დურბინდი თუ სხვა რამ ხელსაწყო ატაროს?) გამოსახულებას ვერც ამოიცნობთ. ამრიგად, მნიშვნელობის რიგით, თბილისის ბეთლემის ტაძრის გუმბათის ყელი ასე „დაიშლება“: სადა სიბრტყეებით „შემოკეცილი“ მრავალწახნაგა, მასზე ზედდებული ლილვოვანი „მესერი“ და, ბოლოს, ორი რელიეფი.

რას გვეუბნება ეს ყოველივე მხატვრულ-ისტორიული თვალსაზრისით? ისტორიული მინიშნებანი – ზემომოტანილ წერილობით მოწმობათა იქითაც, – გარედანა თუ შიგნით, თვალის ერთი შევლებსთანავე გამოჩნდება. მეტი რაღა, როგორც გუმბათქვეშა თაღების შეისრულობას შეამჩნევთ, უკვე დარწმუნებით იცით – ნაგებობა

გვიანი შუა საუკუნეებისა უნდა იყოს. მართალია, ამ ხანაში სხვა მოხაზულობის თაღ-კამარებიც მოიპოვება, მაგრამ ერთი ხომ ნათელია – XVI საუკუნემდე ის ვერ შეიქმნებოდა. ესე იგი, ქვედა საზღვარი მონიშნულია, ოდნავ მეტი დაზუსტებითაც – XVI საუკუნის შუა წლები (ამ დროის, 1540-იანი წლებისაა აღმოსავლეთ საქართველოში ამ ფორმის გამოყენების უადრესი ნიმუში – ახალი შუამთის ღმრთისმშობლის ეკლესია). უფრო მჭიდროდ მოფარგელის შესაძლებლობას საფასადო სამკაულად რელიეფების მოშველიება იძლევა – ცნობილია, რომ ქვაზეკვეთილი გამოსახულებანი, როგორც ტაძრის კედლების მორთვის თვალსაჩინო, დეკორის სისტემის განმსაზღვრელი ხერხი XVII საუკუნის ბოლო მეოთხედში „გაიხსენეს“ (უთვალსაჩინოესი მაგალითი – ანანურის მიძინების ტაძარი, 1689 წლისა) და ის XVIII საუკუნის ბოლომდე (ქოლაგირის 1780-90-იანი წლების ციხე) გვხვდება, თუმცა უფრო უხვად მოხმარების ნიმუშები XVIII საუკუნის პირველ ათწლეულებს არ გადასცდება (თეკუნების „შველის ეკლესია“, ყინცივის „გიგოს საყდარი“, საგარეჯოს „პეტრე-პავლე“¹⁵). თუმცა უკანასკნელი მანიშნი თბილისის ბეთლემისთვის, იქნებ, არც სჭრიდეს, რასაც შემდგომი მათარიღებელი მახასიათებელი გვინვენებს. ეს, ერთი შეხედვით, წვრილმანია – გუმბათქვეშა აფრებში ჩასმული პაწია თაღები. მთლიანობაში საქართველოსთვის ეს ელემენტი ვერაფერი დამაზუსტებელია, რადგან ის შეისრულ თაღებთან თანადროულად, XVI საუკუნის შუა ხანებშია შემოტანილი. მაგრამ აქ საქართველოს ისტორიული კუთხეების ხუროთმოძღვრების ნაირობა გვეშველება. თუ, მაგალითად, ზემონახსენები წესი რელიეფებით ფასადის გაწყობისა, ძირითადად, ქართლში მოიძებნება, ან მასთანაა დაკავშირებული გეოგრაფიული სიახლოვითა (წმ. დავით გარეჯელის ღვთისმშობლის კარიბჭე და საგარეჯოს „პეტრე-პავლე“ – ორთავ გარე კახეთი, ზედ ისტორიული ქართლის საზღვართან) თუ შემსრულებლის ვინაობით (რელიეფებით მკვლედი ღმრთისმშობლის „მცხეთა“, XVIII საუკუნის პირველი ნახევრისა, როგორც ზემოთაც ითქვა ქართლელი ნასყიდას ნახელავია), ტროპისებრ შეღრმავებული აფრები თითქოსდა კახეთისთვისაა ნიშნული, ამ ფორმას ნახავთ ახალი შუამთის, გრემის წმ. მთავარანგელოზთა თუ ალვანის წმ. სამების ეკლესიებში¹⁶. ქართლის ტაძრებში მას ვერც XVI საუკუნეში იპოვით და ვერც XVII-ში. გამოცემულთაგან ის პირველად 1750-იანი წლების ლარგვისის წმ. თევდორეს ეკლესიაში გვხვდება. საგულისხმოა, რომ აქვე ვადასტურებთ და, თითქოს, ასევე პირველად (ქართლისთვის, რასაკვირველია!) სტალაქტიტისებრ წაკვეთილსა და რვაწახნაგა ბურჯებზე უსვეტისთავოდ ჩამოხვენილ თაღებსაც (უფრო ზუსტად, კაპიტელი აქ კი არის, მაგრამ თაღის ვერტიკალური მონაკვეთი მის ქვემოთ შეუულად გრძელდება¹⁷). კახეთში ასეთი (ოღონდ მრგვალ ბურჯებზე) კუთხეგადმოკიდებული და სტალაქტიტების მინაგვანად აჭრილი თაღები XVI საუკუნის ჭიკაბანის კვირაცხოველში მოიძებნება¹⁸.

ამრიგად, ქართლში თბილისის ბეთლემის დეტალები XVIII საუკუნის შუა ხანებ-

¹⁵ იხ. შემაჯამებლად: ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, გვ. 219-224; ასევე ე. კვაჭატაძის წერილები *ეურნალში* „საქართველოს სიძველენი“.

¹⁶ იხ. თუნდაც ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, სურ. 109, 111, 116.

¹⁷ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, სურ. 86, ტაბ. 132-133; პ. ზაქარაია, *ქართული ხუროთმოძღვრება, XI-XVIII სს.*, სურ. 58.

¹⁸ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, სურ. 114, ტაბ. 173.

ში ჩანს. თუმცა, ეს არ ნიშნავს, რომ ისინი აუცილებლობით 1750-იანი წლების უადრეს ვერ იქნებოდა მოხმარებული. საქმე ისაა, რომ კახეთის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში ფეხმოკიდებული თუ დახვეწილ-შემუშავებული ხერხების ქართლში შემოდწევა უფრო ადრინადაც ხდება – თარიღიან ნაგებობათაგან ჩვენ ამ მოვლენას ბოდორნის ღმრთისმშობლის (1717 წელი) და ცხინვალის ეკელაწმინდის (1718 წელი) ეკლესიებში ვადასტურებთ¹⁹. ერთგანაცა და მეორეგანაც ფასადებზე აგურის წყობაში „ამოღებული“-„ამოღრმავებულია“ დიდრონი გოლგოთის ჯვრები საფეხუროვანი კვარცხლბეკითა და ჯვრისსახა სამი (განივები და ზედა) მკლავით. ამნაირი ჯვრები, ისევე და ისევე, ლევან კახთა მეფის ზეობის ტაძრებში (ახალი შუამთა, გრემი და ა. შ.) უნდა იყოს შექმნილი. ისტორიული სურათის, მხატვრული შემოქმედების დროში მდინარების არასწორხაზოვნების კიდევ ერთხელ გასათვალსაზრისოდ შევნიშნავ, რომ ამ ჯვრების წინასახე, ეგების, სწორედაც ქართლში, თბილისის ე. წ. „ჯვარის მამას“ ეკლესიის მორთულობა იყოს – მის სამ ფასადზე (დასავლეთი თავდაპირველი სახით არ მოღწეულა) ასევე აგურების გამოტოვებით სამ-სამი ჯვარია „გამოსახული“; მათგან შუანა – „გოლგოთისაა“. მაგრამ, ჯერ ერთი, კახურ მაგალითებთან შეპირისპირებით, ის „განუკითარებელია“ – ფასადზეც ნაკლებადაა განფენილი, კვარცხლბეკიც განში ნაკლებად გასული, ზედა სამი მკლავიც – სადა. მეორეც, ორი დანარჩენი სრულებით მარტივია²⁰. ასე რომ, თუ ლევან კახთბატონის ოსტატებმა კიდევ იცოდნენ „ჯვარის მამა“-ს მოსართავი, იგი მათთვის ბიძგისმიმცემი თუ იქნებოდა. ასეა თუ ისე, თბილისელი ხუროთმოძღვრის ცდას ქართლში არავინ არაფრით გამოხმაურებია და „შედრმავებული“ გოლგოთის ჯვრები ღამისაა ორასი წლის შემდეგ ქართლელმა „გალატოსებმა“, ასე ეთქვათ, „მზად“ გადმოიღეს. მეჩვენება, ამასთანავე, რომ ბოდორნის და ცხინვალის ტაძართა მშენებლები კახეთის მონაპოვართა თავის კუთხეში შემომტანთაგანნი უნდა ყოფილიყვნენ. ამას ის მაფიქრებინებს, რომ ბოდორნაში, აღმოსავლეთი ფასადის სამ ჯვართაგან „გოლგოთისა“ კიდურაა (ე. ი. „მეორეხარისხოვანი“), შუანა, „მთავარი“ ტოლმკლავაა, ჯვრულად გადაკვეთილი ოთხივე ბოლოთი; ცხინვალში „გოლგოთის“ ჯვრის თავზე კიდევ ერთი, მომცრო ჯვარია ქვედა ბოლოდან გამოშავალი უცნაური მოგრძო „სადგარით“. ვგონებ, ამ კომპოზიციათა „ექსპერიმენტულობის“ მიმანიშნებელი ისიცაა, რომ მოგვიანებით ქართლშიც მარტო საესებით „გამართულ“ „კახურ“ ჯვრებს ნახავთ და ეს სახე ქრისტიანობის უმთავრესი სიმბოლოსი ძეაღსა და რბილში ეველას ისე გაუჯდა, რომ ჩვენი სამსჯელო ტაძრის გვიან, XIX საუკუნის ბოლოს მიდგმულ დასავლეთ ფასადზეც, როგორც უკვე ითქვა, ასეთივე ჯვარია მოთავსებული. საგულისხმო ისიც უნდა იყოს, რომ ამ მოტივის „მოსინჯვა“ ჩანს, ჩემი ფიქრით, თვითვე თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის გვერდით მდგომ, მისსავე სამრეკლოზე. უკანასკნელს აგურით ნაშენი პირველი სართული აქვს და მის უმთავრეს, ქვემოდან ამომავალს შეგებებულ კედელზე, შესასვლელის თაღის თავზე რომბებია (ასევე „ამოღრმავებული“ და ასევე „კახური“) და მის თანმხლებადლა – ჯვრები, ეს კი „დედნისმიერი“ კანონზომიერების შემობრუნებაა, სადაც რომბების მწკრივები ჯვარს ახლავს ხოლმე. ამიტომაც „ფეთხაინის“ სამრეკლო XVIII საუკუნის დასაწყისისა მგონია, უფ-

¹⁹ იქვე, სურ. 77, 80, ტაბ. 115.

²⁰ იქვე, სურ. 19-20, ტაბ. 22, 24-26.

რო ზუსტად, მისი პირველი სართული, ხოლო ქვის ფანჯარა, ისევე როგორც შესახველ თაღში ჩასმული ქვისვე პორტალი – იგი კი ეკლესიის XIX საუკუნის ფენას უახლოვდება, – გვიანი, XIX საუკუნისვე დამატება თუ აღდგენა უნდა იყოს. ასეა ეს, თუ არა, სხვა საკითხია, ის კი არ მეუბნება, რომ თბილისის ბეთლემის თარიღის ქვედა ზღვარი XVIII საუკუნის პირველ ოცწლეულში უნდა დაიდოს და, სავარაუდოდ, უფრო აქტოაც იყოს საგულეებელი.

კიდევ უფრო ზუსტ მიმანიშნებლად საფასადო მორთულობის ორი შემადგენელი მიმანია. მათგან პირველი – საკურთხეველის სარკმლის მორთვის ხერხია, მისი მონუქურთმებულ ღილაკზე „დასმულ“ საპირეში მოთავსება (სურ. 6). თითქმის ზუსტი მისი ანალოგი გახლავთ 1753 წლის ბარაკონის ღმრთისმშობლის ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადის შუა სარკმლის შემკულობა (თუმცა კი იგი, ჩვენი განსახილველი ნიმუშისგან განსხვავებით მრავალშემადგენლიანი კომპოზიციის – კიდევ ხუთი სარკმელი საპირეებითურთ, სამი ჯვარი, ნახევარწრიული საფასადო ნიშები, – ნაწილია²¹) (სურ. 7). ბარაკონშიც ფასადის შუაში ჩაკვეთილი არეა (აქ – ნაპირე-შემრგვალებული), მასში კი, კვლავ შუაში, მოჩუქურთმებული ნახევარსვეტია, აქეთიქით აყოლებული სადა სქელი ღილაკებითურთ. როგორც თბილისის ბეთლემის შემთხვევაში, ეს შვეული ელემენტი თითქოს გაწყვეტილიაო, მასზე „შემოდგმული“, მოჩუქურთმებული საპირით. მიუხედავად წერილმანებში საკმაო განსხვავებისა (თბილისური ეკლესიის ნახევარსვეტი საფეხურებითაა შემზადებული, აქ კი ღილაკებია; თბილისურ ეკლესიაში თვით ჩაკვეთილი არეც არაა მოჩუქურთმებული), პრინციპი აგებისა ორივეგან ერთია: შედრმავებულ ზედაპირზე მოქცეულია მოჩუქურთმებული შვეული ელემენტი, რომელსაც საკურთხეველის ღიობის ჩარჩო ემყარება. ვ. ბერიძე ზოგადად მიგვითითებს, რომ ვერტიკალური, როგორც ის წერს, არშიის „ძირები XI და XII სს. მიეკუთვნება“-ო²². ეგვი არაა, უწინარესად აქ სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადის ე. წ. „ფორმულა“ იგულისხმება – საკურთხეველის სარკმელი, რომლის მომსახურებელი ღილაკები ქვემოთკენ იკეცება და შვეულ „ღეროდ“ გადაიზრდება – მოტივი, რომელიც არაერთხელ გაიმეორეს XII-XIII საუკუნეების ქართული გუმბათიანი – და თვით უგუმბათოც! – ტაძრების მშენებლებმა. ამასთან ერთად, შეიძლება გავიხსენოთ XII საუკუნის დარბაზული ნაგებობის, ე. წ. „მაღალაანთ-ეკლესიის“ განივი კედლების თავისებური „სამთაღედები“, სადაც ორი კიდურა თალი ენასკეება შუაში მდებარე საპირეს, ეს კი ღილაკოვან ღეროზეა დაბჯენილი. არის ჩვენში ცალკე მოცემული ღილაკზე „დამჯდარი“ სარკმლებიც – ასეთი გადაწყვეტის ერთი „წინაპარი“ (ვგონებ, არაპირდაპირი, ასე ვთქვათ, „გაჩიხული“) შეიძლება კვეტერის ციხის ეკლესიის მცირე აფსიდების კედლებზე ენახოთ; შემდეგ ის 1196 წლის ბეთანის მცირე ეკლესიაზე გამოჩნდება და საკმაოდ ვრცელდება XIII საუკუნეში, აქა-იქ კი მერეც ჩნდება²³. ასე რომ, „წინაპართა“ თუ „წინამორბედთა“ რიგი საკმაოდ გრძელი გამოდის; და მაინც, ყველაზე ახლოს თბილისურ ნიმუშთან ბარაკონის კომპოზიცია მოდის და მისი ხუროთმოძღვრის ქართლელობის გათვალისწინებით დიდი

²¹ იქვე, ტაბ. 268-269.

²² იქვე, გვ. 201.

²³ ამ მოტივზე უკანასკნელად: გ. გაგოშიძე, ქვემო წყლულეთის დარბაზული ეკლესია, საქართველოს სიძველენი, 12, 2008, გვ. 215-216.

კადნიერება არ უნდა იყოს, ისინი ერთ მხატვრულ წრედა თუ ჯგუფად წარმოვიდგინოთ. თუ ასეა, მაშინ ქრონოლოგიური სიახლოვეც არის საგულვეტელი და, რაკი ასეა, ჩვენ უკვე XVIII საუკუნის შუა ხანაში მოვედით – ხოლო ყველაზე უშუალო, ყველაზე მეტად დამაზუსტებელი თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესიის თითქმის რომ გამქრალი შემადგენელი გამოდგა. მხედველობაში ჩრდილოეთი კარის მონარხოების მცირე ფრაგმენტები მაქვს – როგორც გვახსოვს, თადის მსახაგი სამმაგი ლილეი. მისი ზედმიწევნით ზუსტი პარალელი სულ ცოტა ხანია, რაც აღმოჩნდა, ბეთლემის ეკლესიის უბნიდან სულ ახლოს, ახლანდელ გია აბესაძის, ოდესღაც კი „ფრანგთა“ (ე. ი. კათოლიკეთა) ქუჩაზე. აქ მდებარე №13 სახლის XIX საუკუნის ბოლოს შენობაში ჩაყოლებული ყოფილა თბილისის პირველი (ან მეორე, თუ ჩვენს სატახტოში XIV საუკუნეში კათოლიკეებმა ტაძარი მართლაც ააგეს²⁴) კათოლიკური ეკლესიის მცირე ნაშთი. ეს გახლავთ სამმაგი ლილეით შემოწერილი თადი, რომლის სადა სწორკუთხა ქვებით მონიშნული ქუსლების ქვემოთ ასეთივე სამმაგი ლილეით მოხაზული სწორკუთხა ჩარჩოს ზედა კუთხეებია შემორჩენილი²⁵. ალბათ, ასეთივე იქნებოდა ბეთლემის ეკლესიის პორტალიც და, უნდა ვიფიქროთ, ხელობაც არაფრითაა განსხვავებული. დავით ხოშტარია ფიქრობს, რომ კაპუცინთა ეს ეკლესია, 1755 წელს მეფე თეიმურაზ II-ის ნებით მართლმადიდებელთა ხარების ტაძრად ნაკურთხი, მშენებელთა იმავე დასმა ააგო, რომელმაც აქვე, სულაახლოს, მოღნიისის წმ. გიორგის სომეხთა ეკლესია ააშენა. ეს საკვებით შესაძლებელი და შესაძლებელზე მეტიცაა და ზუსტად ასევე ვერაფრით გამოვრიცხავთ იმავე გალატოზებს ჩვენი სამსჯელო ტაძარიც შეესრულებინოთ. წინა ორი ეკლესიის აღშენების დრო ცნობილია – კათოლიკე ბერები თავის ტაძარს 1747-1749, ხოლო სომეხნი თავისას 1750-იან წლებში აგებენ. ამავე ხანებში მოექცევა ბეთლემის ღმრთისმშობლის საძიებელი თარიღიც. არსებითად, ამ ხანას გვინებენ მამა ეგნატე და პლატონ იოსელიანებიც და „ფეთხანის“ ერთ-ერთი წარწერაც – აქ შემორჩენილთაგან, დ. ხოშტარიას მართებელი აზრით ლამისაა ერთადერთი, რომელიც გვეხმარება ტაძრის სამშენებლო ისტორიის გარკვევაში²⁶.

გულისხმობ, რა თქმა უნდა, ჩრდილოეთ ფასადზე დაცულ შემდეგ ორენოვან სომხურ-ქართულ ზედაწერილს: „ქ. მე ცოდვილმან ხეივანთ მეღქმას შვილმა სტეფანამ აღვაშენე სანათურს [ზემო] საყდარი ესე ყოვლადწმიდის ძალით ღმრთისათა. ვინც წაიკითხევდეთ შენდობას გვიბრძანებდეთ. ქნკს ულდ (1746)“. ასეა ქართულად, სომხურ ნაწილში, ეტყობა, აღშენებულის რაობა აღარაა ნახსენები, სამაგიეროდ შეტანილია ამ სტეფანას მეუღლის ანის (sic!), მშობლების მეღქმისა და თინათინის (სიც!) და ძის, ფარსადანის სახელები²⁷ (სურ. 8). წარწერის გამომცემელი, პ. მურა-

²⁴ პ. იოსელიანი, *აღწერა თფილისის სიძველეთა...*, გვ. 189-190.

²⁵ მონაცემები ამ ნაშთსა და კათოლიკეთა ეკლესიის თავგადასავალზე საერთოდ იხ.: დ. ხოშტარია, ხარების ეკლესია თბილისში, *საქართველოს სიძველენი*, 13, 2009, გვ. 159-164, ასევე სურ. 2; შდრ. აგრეთვე: პ. იოსელიანი, *აღწერა თფილისის სიძველეთა...*, გვ. 190.

²⁶ დ. ხოშტარია, *შენიშვნები თბილისის...*, გვ. 235.

²⁷ П. Мурадян, *Армянская этнография Грузии...*, გვ. 34. შდრ. დ. ხოშტარია, იქვე. პ. მურადიანი არასწორად თარგმნის „საყდარი ესე ყოვლადწმიდისა“-ს როგორც „построил эту церковь всесвятой“-ს; უნდა იყოს: „церковь Пресвятой [Богородицы]“.

დიანი არ განმარტავს არც მის შინაარსს და არც ეკლესიის შენების მსვლელობის გამოსარკვევად მოიხმობს მას – შესაძლოა, ვითარცა ისტორიკოს-ფილოლოგი ამას „თავის საქმედ“ არ თვლის. თუმცა კი, მეორე მხრივ, მისი ჩვენებანი არც „ეწერება“ იმ სურათში, რაც მან ტაძრის თავგადასავალზე შეიქმნა. ზემოთ ითქვა, რომ პ. მურადიანი ხანგრძლივ, XVII-XVIII საუკუნეებში მიმდინარე სამუშაოებზე საუბრობს, მაგრამ ზოგი მინიშნებით წააგონებს მკითხველს მის XVII საუკუნეში დასრულებას. მას მოყავს მოვლი წყება XVII საუკუნის ქვაზე კვეთილი თუ ამოკაწრული წარწერებისა, რომელთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანი გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთ წახნაგზე მოთავსებული ვისიმე სახელდაკარგულის ზედაწერილია, ვინც თავის მეუღლე მანისთან ერთად, აღაშენა „ესე სახლი ღოცვისა საცხოვნებლად სულისა ჩუენთა და მშობელთა ჩუენთა და ძმათა და ძეთა ჩუენთა. მეფობასა შაჰნავაზ-ხანისასა, წელსა 1107 (1658)“ (კალკე აღებული ეს ტექსტი მათარიღებლად არ სახელდება, მაგრამ ზემოაღწერილი ღმრთისმშობლის გამოსახულების ზედაწერილის (უფრო ზუსტად კი, მის თავზე არსებული წარწერის – ის უთარიღოა!) გადმონაწერსა და რუსულ თარგმანს ასეთი განმარტება მოსდევს: „წარწერა და გამოსახულება, როგორც ჩანს, იმავე 1658 წლით უნდა დაეთარიღოთ (ფილა წყობის რიგში მშენებლობის დროსაა ჩასმული“²⁸). ნათელია, რომ მშენებლობის დრო, პ. მურადიანით, 1658 წელი ყოფილა, ხოლო რაკიდა ღმრთისმშობლის „ხატი“ გუმბათის ყელის ზედა მონაკვეთშია მოთავსებული. ყოველივე, რაც მის ქვემოთაა, იმავედროინდელი ან უფრო ადრეული უნდა იყოს. ბოლოს და ბოლოს, რატომაც არა? განყენებულად თუ ვიმსჯელებთ, თუ ასეა, XVII საუკუნის კიდევ ერთი უტყუარად დათარიღებული შენობა შემოგვმატებია, რაც ჩვენს ცოდნასაც შეავსებს და ხელოვნების – საისტორიო წარმოდგენებსაც დაგვატეუმარიტებინებს. სამწუხაროდ, საქმე მთლად ასეც არაა. ჯერ ხომ გაუგებარია, როგორ შეეუფარდოთ ეს ნათქვამი მანამდე (გვ. 31-ზე) დაწერილს, დიდ ეკლესიას XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დასაწყისში კიდევ აშენებდნენო. შემდგომ, ამ წუთას მოყვანილ წარწერებს კიდევ ორი სხვა მოსდევს, ასევე გუმბათის ყელის წყობაში ჩასმული: ა. „ნებითა ქრისტე ღმრთისაჲთა მე, ამირ-აღამ და თანამეცხედრემან ჩემმან ბექი-ხათუნ, აღვაშენეთ [ეკლესია] წმიდისა წინამორბედისა [იოანესი. დ. თ.] სახსენებლად ჩუენსა და მშობელთა ჩუენთა და დღეგრძელობად ძეთა ჩუენთა. წელსა 1113 (1664)“; ბ. „წელსა 1167 (1718) ჩუენ ძეთა ბაღდასარ ნარიმანცისათა ოსეფა და ნარიმანა აღვაშენეთ ზღუდე სამარხოსი ჩუენისა“. აქვეა მოტანილი ორი ქართული მოსახსენებელიც (ყელის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარის ერთ-ერთ სვეტზე დატანილი) – ალბათ, გალატოზებისო, შენიშნავს პ. მურადიანი: „1. ქ. ფარუხინთა [ა] სტურათვის. ჭლა [1482 წ.] 2. ჰოხნეს და შვილი არუთინა“²⁹ და კვლავ – არავითარი ახსნა! არადა, ჯერ ერთი, თარიღები თითქმის 150 წლის შუალედზეა გაფანტული და მათგან ერთი, უადრესი, XV საუკუნე, თითქოსდა პ. მურადიანისთვის მისაღებიც არ უნდა იყოს, რაკიდა ეკლესია უფრო XVII საუკუნისა ჰგონია³⁰. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს მეცნიერს ერთი მიზანი აქვს, რაც შეიძლება მეტი ადრეული

²⁸ П. Мурадян, *Армянская эпитафиа Грузии...*, გვ. 35.

²⁹ იქვე, გვ. 35-36.

³⁰ იქვე, გვ. 31.

მონაცემი დააგროვოს, რათა გამართლდეს მისი დაუფარავი გაღიზიანებით ნათქვამი თენგიზ კვიციანიას მიმართ, მისი „ცნობა, ვითომც ბეთლემის ეკლესია 1740 წელს გიორგი (?) ამილახვარმა ააშენა და შემდგომ მას სომხები დაეპატრონნენო აშკარა გაუგებრობა არის“-ო და მას „მოღიანად უარყოფს როგორც XV-XVII საუკუნეების ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები, ასევე შენობის კედლებზე შემორჩენილი ეპიგრაფიკული მოწმობანი“-ო³¹. თავი იმასაც თუ დაეხებოდა, რომ ეს თ. კვიციანიას კი არა, პლ. იოსელიანის ცნობაა და ძნელი წარმოსადგენია, პ. მურადიანს მისთვის წინებულად ცნობილ თხზულებაში ვერ შეენიშნა (იქნებ იმიტომ არნია მისი არსებობა, რომ პლ. იოსელიანის ვითარცა XVIII საუკუნეში ნაცხოვრებთა მომსწრისა და მცნობის, შრომას პირველწყაროს ღირსებაც აქვს); რომ აღარაფერი ვთქვათ იმაზე, რაოდენ გამოუსადეგარია შენობის დასათარიღებლად ხელნაწერთა სახსენებლები, რომელნიც თავისუფლად შეიძლება – და ასე არის, უსათუოდ, – აქვე მდგარი ადრეული შენობის „საფარველს ქუეშე“ დაწერილიყო (იგი თავადაც ხომ ვარაუდობს, 1641 და 1643 წლების კოლოფონები ჯერეთ დაუმთავრებელი ეკლესიის თანამყოფ სავანეში შეიქმნაო)³².

რაც შეეხება ეპიგრაფიკას – გარდა დროითი აცდენისა, ამ წარწერათაგან ორი, როგორც ვნახეთ, პირდაპირ გვეუბნება, რომ ისინი სხვა ნაგებობებს უკავშირდება – წმ. იოანე ნათლისმცემლის რომელიღაც ეკლესიას და ნარიმანაშვილების (ასე იტყოდნენ მაშინ, 1718 წელს!) სამარხოს ზღუდეს. აქედან კი ცხადი ხდება: ტაძრის მშენებლობისას სხვაგნით მოტანილი ქვები გამოუყენებიათ. ძნელი სათქმელია, რა გახდა ამის მიზეზი. შეიძლება, სულ უბრალოდ, ხელმოკლეობამ უბიძგა მშენებლებს, ასე მოქცეულიყვნენ, ისიც შეიძლება, მათ განადგურებული თუ შეღახული შენობების ღირებულები, სახსოვრად გულგებულები ნაშთების გადარჩენის სურვილი ამოძრავებდათ – ამას ბევრგან ვნახავთ საქართველოში, სულ სხვადასხვა დროის – IX საუკუნიდან ვიდრე XVII-XVIII-მდე, – აგებულ ტაძრებში. თავი და თავი კი ისაა, რომ ესეცა, და ახლა უკვე შეგვიძლია ჩავთვალოთ, სხვა წარწერებიც ხელმეორედ ნახმარ ქვებზეა ამოკვეთილი³³. ეს, ეტყობა, იმავე „ნარიმანაშვილების“, იმავე 1718 წლის აშკარად სამშენებლო წარწერას, სადაც სწორედ რომ ღმრთისმშობლის ტაძრის აღშენება იხსენიება და რომელიც პ. მურადიანს, რატომღაც, ისევე და ისევე, განუმარტებლად მოყავს: „წელსა 1167 (1718) მადლითა ყოვლისშემძლისა ღმრთისაჲთა და მაცხოვრისაჲთა, ჩვენ მსახურთა იესუ ქრისტესთა, ძეთა ნარიმანისთა, მე – ბაღდასარმან და თანამეცხედრებამ ჩემმან სინდუხმან, ასევე ძეთა ჩემთა ოსეფამ და ნარიმანამ, რძლებმან ჩემმან ქეთევანმან და მარიხმან და შვილიშვილთა ჩემთა არუთინამა და სტეფანემან... ესე ეკლესია წმიდისა ღმრთისმშობელისა³⁴. ეს ზედაწერილი, სხვა ყველაფერთან ერთად, XIX საუკუნის წყობაშიცაა ჩაყოლებული და არ ვიცით, სად

³¹ იქვე, გვ. 32, შენ. 30^b; საგულისხმოა, როგორ თარგმნის პ. მურადიანი მამა ეგნატე იოსელიანის „ლორფინნი“ (შეგახსენებთ, ბეთლემის ეკლესიისთვის, მისით, გივი ამილახორის მონაღვაწი) – „мостовые камни“-ო, მაშინ როდესაც აქ საუბარი, ცხადია, მოშანდაკებაზე კი არა, ეკლესიის გადახურვაზეა! როგორ არ ვიფიქროთ, რომ – გინდაც ქვეშეცნულად – მკვლევარს ქართველი ქტიტორის „ფუთხანისთვის“ შეძლებისგვარად მოცილება სურს.

³² იქვე, გვ. 31.

³³ ამაზე მიმითითა დავით ხოშტარიამ.

³⁴ იქვე, გვ. 33-34.

მდებარეობდა ის XVIII საუკუნის ნაგებობაზე. იქნებ არც ღირდა ამ წარწერის ხელაღებით უკუგდება ვითარცა სამშენებლოსი – ხომ შეიძლება, იგი შენების დასაწყისისა იყოს. მაგრამ, ერთი რომ, „ფეთხანის“ ზომის ნაგებობის მშენებლობას 30 თუ მეტი წელიწადი ჩვენში არ უნდებოდნენ ხოლმე. მეორეც, დღევანდელი ეკლესია საკვებით ერთიანი ჩანს – არა მხოლოდ შეფარდებებითა და კომპოზიციით, წყობის რიტმული ერთგვაროვნების მხრივაც, – და არსად ჩანს ისეთი ტეხილ-წყვეტილები, რაც გარდუკალია სამუშაოების ეგზოში გახანგრძლივებისას.

ჯერჯერობით არა გვითქვამს რა ხეივანთ სტეფანას წარწერის შესაძლო შინაარსსა და კიდევ ერთი, ამჯერად, უჭკველად „ფეთხანის“ შესახები ზედაწერილიც დაგვრჩა მოსატანი. მართლაცდა, რას უნდა ნიშნავდეს „აღვაშენე სანათურს [ზემო – ან, იქნებ, ზევით? დ. თ.] საყდარი ესე“? პირველ ყოვლისა, იმას, რომ სტეფანე ეკლესიას მთლიანად კი არა, მის ერთ ნაწილს აშენებინებს, უფრო ზუსტად, ერთი ნაწილის ასაშენებლად თანხის გამღებია. ეს სულაც არაა გასაკვირი – მსგავსი რამ, მართალია, მომეტებულად უფრო ადრე, VI-XI საუკუნეებში, ჩვენში ჩვეულებრივი, საყოველთაოდ მიღებული რამ ჩანს³⁵.

ეს „სანათურს ზევით“ რადაა? ცხადია, იგულისხმება სასინათლო ხერელობის სიმაღლის ზევით მდებარე ნაწილზე, ოღონდაც – რომელი სარკმლის? შეიძლება წარწერის „სანათური“ მკლავის სარკმელს (სარკმლებს!) შეეუსაბამოთ. მაგრამ გვაქვს კი უფლება არ ვენდოთ მამა ეგნატე იოსელიანს, როგორც ეტყობა, დარბაისულ და, ეჭვს გარეშეა, XVIII საუკუნის ვითარებაში ღრმად ჩახედულ კაცს? ის კი გვეუბნება, „სამკრონი“, ე. ი. ისევ და ისევ, შენობის ზემოთა (აღმათ, გადახურების³⁶) ნაწილები გივი ამილახორისეული არისო. შეიძლება სხვანაირადაც ვიფიქროთ – ეგების და „სანათური“ გუმბათის ეკლში გაჭრილი სარკმლების რიგია, ასე ეთქვათ, ტაძრის შუქმფენი „ჭა“? შეიძლება უფრო შორსაც წავიდეთ და ვიფიქროთ, ხომ არ არის აქ მოსატანი – წერილობით კვლავ და კვლავ კლ. იოსელიანის აღბეჭდილი, – „ოდითგანვე შემოდებული ქართული არქიტექტურული წესი“, რომლის მიხედვით შენობის ტანის გასრულების მერე გუმბათი „არა უადრეს 7 წლისა ამოყავთ“³⁷. ამის თქმისას ჩვენი ისტორიკოსი 1860-იანი წლების სინამდვილეზე, კერძოდ, წმ. სამების (ახლა ეროვნული ბიბლიოთეკის უკან შეუყუყული) ეკლესიის მშენებლობაზე უბნობს, რომელიც, როგორც ვხედავთ, „ქართული“ წესისამებრ წარიმართა. უფრო გვიანაც, დიდუბის ღმრთისმშობლის გეგმარებითა და იერით გამოკვეთილად à la russe ნაშენები ეკლესიის დამკვეთ-შემსრულებლებმაც იგივე წესი დაიცვეს, რაც დასრულებული, ოღონდ ჯერეთ უგუმბათო და, წლების გამოშვებით, გუმბათდადგმული ტაძრის

³⁵ ეს სრული სიცხადით წარმოაჩინა მუშაობამ საგრანტო პროექტზე „ხუროთმოძღვრები და მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში“. გვიან შუა საუკუნეებში ამგვარი წესი „თანა-მომგებლობისა“ მართლმადიდებელთა აღმშენებლობაში დიდად არ ჩანს, მაგრამ ქალაქელთა – ხოლო ერთბუნებიანობის ჩვენებურ აღმსარებელთა შორის ქალაქის მაცხოვრებელნი წილობრივად ბევრნი არიან, – მშენებლობაში, საფიქრებელია, სხვა მდგომარეობა იყო (იხ. დ. თუმანიშვილი, ნ. ნაცვლიშვილი, დ. ხოშტარია, *მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში*, თბ., 2012).

³⁶ შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, *მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. I. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში*, თბ., 1946, გვ. 111-112.

³⁷ კლ. იოსელიანი, *ადწერა თფილისის სიძველეთა...*, გვ. 73.

ფოტოსურათებითაცაა ნათელყოფილი³⁸. შეიძლება მერე და მერე, ძველი ქართული სახელოვნო თუ საარქიტექტურო ტერმინოლოგიის შემდგომი რკვევის კვალდაკვალ სხვა შესაძლებლობანი ან, თუ გაგვიმართლა, ცალსახა ინტერპრეტაციაც გამოვიინდეს.

ერთი კი ახლაც ცხადზე ცხადია – ხეივანთ სტეფანა 1746 წელს თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესიის დაბოლოების მონაწილეა, რასაც წარწერის, ხუროთმოძღვრების და XIX საუკუნის (აღბათ, სეპირსიტყვიერ გადმოცემას დამყარებული) მეისტორიეთა მონაცემების თანადამთხვევა გვიჩვენებს. სხვანაირად რომ ვთქვათ: 1740-იანი წლებია ჩვენი სამსჯელო ტაძრის მშენებლობის ხანა, ხოლო სხვა ქვაზეკვეთილი წარწერები (თუმცა კი, ვფიქრობ, კიდევ გასახინჯი – განსაკუთრებით XV საუკუნის, სავარაუდო ქვისხუროთა მინაწერები მაეჭვებს) დღეს არსებულ ნაგებობას არ უნდა „მივაბათ“, ისინი, სულ ბევრი, სამუშაოების წარმოებაზე, ევროპელები რომ იტყვიან, spolia-ს გამოყენებაზე თუ გვეტყვის რასმე.

დაგვრჩა კი ერთი, მისი მოგვიანო ბედის ამსახველი წარწერა. იგი, აი, რას მოგვითხრობს: „იოვსეპ იოანნეს ძე ტერ-აბრაამიანცის ქტიტორობისას სახსრებით ამის ეკლესიისა ტაძარი გარედან მთლიანად, შიგნით კი – გუმბათი განახლდა. 1884 წ.“³⁹ სიტყვა „მთლიანად“ გადაჭარბება უნდა იყოს, თუმცა თუ ტაძრის გადიდებას, ახალი დიობების გაჭრა-შემკობას, სახურავების გამოცვლა, ვთქვათ, ლავგარდანების შეცვლა და გაცვეთილი ქვების ახლებით ჩანაცვლებაც სდევდა თან (რასაც თვალყურებით, ქვა-ქვა შემოწმების გარეშე გადაწყვეტით ვერ იტყვი) და, ისე რომ ვთქვათ, უამისოდაც, 1880-ანი წლების სამუშაოების გაქანება დიდი გამოდის. გვიანდელი ხელობაც, რასაც ტაძარზე ვხედავთ, სავსებით შეესაბამება წარწერაში დასმულ თარიღს. ამდენად კი, სწორედ იოსეპ ტერ-აბრაამიანცი წარმოგვიდგება როგორც ამ საფუძვლიანი, ისე კი, მხატვრული კუთხით არცთუ სახარბიელო შეკეთება-გადაკეთების თაოსანი, რომლის კვალის წარხოცას კიბის მოშლით, დიადების ამოქოლვით და ა. შ. ასე ცდილობს ჩვენი თანამედროვეობა. ვიდრე საისტორიო მხარეზე სჯას დავასრულებდეთ, ეკლესიის შიგნით დაცული გრაფიტებიც უნდა ვახსენოთ, რომელთაგან ზოგიერთი, პ. მურადიანით, თარიღიანიცაა, სახელდობრ, 1687, 1694, 1708, 1720 წლები-სა⁴⁰. რანაირად შეიძლება შევეუთანადოთ მათი არსებობა ხუროთმოძღვრულ-ისტორიული ძიების დასკვნებს? რაკი ვეღარც პ. მურადიანის იკითხვისების სისწორეს შევამოწმებთ – რასაც მისი აშკარა ტენდენციურობა უნებურად მოგანდომებს, – და გადალესილსა და მოხატულ კედლებზე ვერც ისტორიულ ფენებს ამოვიცნობთ, ერთიღა გვრჩება – ვივარაუდოთ, რომ XVIII საუკუნის შენობაში მანამდელის ფრაგმენტები ან ნაწილები ჩაურთავთ – იმგვარად, როგორც IX თუ X საუკუნის ეკლესიის მოზრდილი მონაკვეთები (მაგ., საკურთხეველი მთლიანად, შუანა აფსიდიც და პასტოფორიუმებიც) მოაქციეს XII საუკუნეში ბეთანიის ახალ ტაძარში, თანაცვე აფსიდში XI საუკუნის მხატვრობაც შემოინახა⁴¹. ეს მით უფრო დასაჯერებელია,

³⁸ თ. გერსამია, *ძველი თბილისი*, თბ., 1984, სურ. 216-217.

³⁹ П. Мурадян, *Армянская эпиграфика Грузии...*, გვ. 36.

⁴⁰ იქვე, გვ. 38-39.

⁴¹ Е. Привалова, *Новые данные о Бетании, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი*, თბ., 1983.

რომ ამ ადგილზე ძველი, აწინდელის წინამორბედი ნაგებობის არსებობა საკამათო ოდნავადაც არ არის.

რასაკვირველია, არქიტექტურულ-ისტორიულ გარჩევას მარტოოდენ დათარიღებით ვერ შემოვფარგლავთ. აქამდე ჩვენ მთელ რიგ ფორმებზე არცა გვითქვამს რა – სწორედ იმიტომ, რომ დროის განსაზღვრისთვის მათ მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა თუ ექნებოდათ. ასეთია, მაგალითებრ, სარკმლის საპირეები და მათი მამკობი ჩუქურთმა. ისე, მათ არც სხვაფრივ შეუძლიათ ბევრი რამ მოგვცენ – ეს ის ფორმებია, თუ ის სახეები, რაც, ძველიდან გადმოსული, მუდმივ წამოტივტივდება ხოლმე. ამიტომაც, სათქმელი სულ ცოტა რამაა. ასე, თუმცა ორნამენტები, რასაც აქ ვნახულობთ, სულ გვიან, XIII საუკუნიდანაა ცნობილი, მათ (მაგ., სამხრეთი სარკმლის საპირესა ან აღმოსავლეთი ფასადის შვეულ „ღეროზე“) უცნაურად „ორიენტალური“ იერი აქვს. ეს, თითქოს, ხან ნახატის ოდნავ გადასხვაფერების (სამხრეთი სარკმლის კვადრიფოლიუმების ფოთლები ოდნავ უფრო წაწვეტებული მენვენა), ხანაც – შვეულ ღეროზე, – ნაქმის გაზრდილი სიმკიდროვის, მისი მჭიდროდ თხზულ „ბადედ“ გადაქცევის შედეგია, სადაც აღქმადი ელემენტები კი არა, ზედაპირის მკულობა, „გადაქარგულობაა“. შესაძლოა, დროისმიერი იყოს იმავე „ღეროს“ შუა არშიის კიდებზე კვანძებად გადაზრდა, რომელნიც თითქოსდა გვერდებზე იღვრებო. ამ ხერხთან ახლო მგონია, ჩუქურთმის მამკობი ელემენტიდან (უპირატესად, საპირეებიდან) კედლის ზედაპირზე „გაქონვა“, მათ გარშემო ერთგვარი „ჩრდილის“ გაჩენა, რაც, უპირველესად, ლარგვისისა და ბარაკონის ტაძართა სარკმლების მორთულობას ახასიათებს⁴². როგორც ახლავე ვნახავთ, ეს შემთხვევითობა არ უნდა იყოს – ადრეც ხომ მოგვიხდა მათი მოხმობა. ლარგვისის უახლოვდება ყველაზე მეტად „ფეთხაინი“ დეკორის განაწილების მხრივაც – ორივეგან, წინააღმდეგ XI საუკუნიდან გამჯდარი ჩვეულებისა, გუმბათის ყელის დიობთა საპირეები სადაა და ჩუქურთმა მხოლოდ ტაძრის ტანის ხერელობებს შემოუყვება. ეს კიდევ ერთი ძაფია, რაც თბილისურ, გივი ამილახორის შემწეობით აგებულ ეკლესიასა და დავით ქსნის ერისთავის აღმშენებლობას შორის გაიბმის. ვახტანგ ბერიძე XVIII საუკუნის ხუროთმოძღვრებაზე საუბრისას, გაკვრით, თუმცა დაუინებით, ახსენებს ლარგვისისა და ბარაკონის მაკავშირებელ ნიშან-თვისებებს, ერთგან კი იმასაც ამბობს, რომ მათი და თბილისის სიონის გუმბათის ყელი ერთი „სისტემის“ მიხედვითაა მორთულიო⁴³. ბუნებრივია თბილისისევე ბეთლემის ტაძარიც გვერდით ტფილელი მთავარეპისკოპოსის კათედრალს დაუყვენოთ. პირველ მინიშნებად მათ შესაძლო ურთიერთკავშირზე სიონის გუმბათსა და „ფეთხაინის“ გასამშვენებლად გამოყენებული ჩუქურთმოვანი სახეების ჩამონათვალია – სამი სახიდან, რაც სამსჯელო ეკლესიის აღწერისას ვახსენეთ, სულ ცოტა ორი – მეტის-მეტად გაერცვლებული წრე-რომბების ხლართი და შედარებით იშვიათი გაფოთლილი კვადრიფოლიუმები სიონშიც გვაქვს⁴⁴. ოდნავი დაკვირვებით კი ისიც ირკვევა, რომ სწორედაც „სისტემით“ ბეთლემის ღმრთისმშობლის გუმბათი სიონისას უახლოესი „ნათესავია“ (სურ. 9, 10). მაგრამ მათი მიმართების ცხადსაყოფად უმჯობესია

⁴² ამ ხერხის შესახებ იხ. ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, გვ. 106 და 201-202.

⁴³ იქვე, გვ. 112.

⁴⁴ იქვე, გვ. 113.

ცოტა შორიდან, საზოგადოდ ქართული ტაძრების გუმბათის დეკორის მიმოხილვით დავიწყეთ.

როგორც ცნობილია, ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში გუმბათის ყელს ქართველი ოსტატები მოურთველს ტოვებდნენ⁴⁵. სამაგიეროდ, „გარდამავალი ხანიდან“ მოკიდებული თანმიმდევრულ და მრავალგვაროვან ძიებათა სურათს შეგვიძლია დავაკვირდეთ⁴⁶. პირველად, VIII საუკუნის თელოვანის „ჯვარპატიოსნის“ ხუროთმოძღვარმა ყელის წიბოებზე ლილეოვანი სვეტები მოათავსა, წახნაგებზე კი სართავი თაღები შემოავლო. ცოტა მოგვიანებით, ალბათ, უკვე IX საუკუნეში, ნეკრესის მონასტრის გუმბათიან ეკლესიასა⁴⁷ და ქსნის კაბენის ტაძრებში ყელის წახნაგები ნაწეული თაღოვანი არეებითაა დანაწევრებული. განსაკუთრებული მოწონება „შუასაუკუნოვან ოსტატებში პირველ ხერხს ხელა წილადა, თუმცა IX საუკუნეშივე გვაქვს სოფ. მატანის სიახლოვეს, აწ ტყეების ტვერში ნაკარგული ე. წ. „გუმბათიანი საყდარი“, რომლის ამგებმა ორსავე ამ ფორმის შედუღება მოსინჯა: ნაწეული ზედაპირების მომსახურეელი ვერტიკალური მონაკვეთები წიბოს აქეთ-იქით მოთავსებულ პილასტრებად გაიანზრა და ამ, ასე ეთქვათ, „კუთხის საბჯენებს“ აქეთ-იქიდან ბრტყელი ბადროები „ჩამოკიდა“, რომელნიც მთლიანობაში ვოლუტებიან კაპიტელებს მიაძგავსა⁴⁸.

გუმბათის ყელის მორთულობის შემდგომი განვითარება უპირატესად სამხრეთ-ქართველი ოსტატების ხელში მოხდა. უადრესი აქაურ შემკულ გუმბათთაგან ხანცთის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესიისაა, გიორგი მერჩულის 951 წლის თხზულების მიხედვით ვინმე ხუროთმოძღვარ ამონას ქმნილება – აქ თორმეტწახნაგა გუმბათის ყელს თორმეტთაღედი უელის, წიბოების ლილეოვან სვეტებზე გადაყვანილი⁴⁹. თუ თელოვანში „სვეტებიცა“ და „თაღებიც“ რელიეფით დაბალია, კედლის სიბრტყეს არცთუ დიდად აცილებული და, ამიტომაც, თითქოსდა მოცულობას შერწყმულიც ხანცთასა – და ყველა მომდევნო ნიმუშზეც, – ისინი პლასტიკურად არის გამონაკვეთული და (მხატვრული თვალსაზრისით!) წამძლოლიც. ამონას მიერ გამოიმუშავებული ფორმა – თითქმის სრული სიმრგვალის სვეტები და მათზე დაბჯენილი, საკუთარი მოცულობის მქონე თაღები, – შემდგომთა მისთათვის რაღაცაგვარად „საყალღებულ“ გახდა, თუმცა ყოველ მათგანს რაღაც მსხვაობარიც შემოჰქონდა. 910-920-იანი წლების ხანცთის ტაძარში გამოჩნდა თაღნარს შეთანხმებული მრავალფრონტონიანი (თითო ფრონტონი თითო თაღის თავზე), ე. წ. „აკეცილი ქოლგის“, თუ, გამარტივებით, „ქოლგისებრი“ სახურავი. ამასვე ვხედავთ ოპიზის (აწ განადგურებულ) X საუკუნის შუა ხანების გუმბათზეც⁵⁰ – თუმცა აქ ოთხი კი არა, ექვსი სარკმელია.

⁴⁵ ერთადერთი ჩემთვის ცნობილი გამონაკლისი – „ერელაანთ-საყდრის“ (VI ს.) გუმბათის ყელის სარკმელთა თავსართებია, მაგრამ ვეჭვობ, რომ ისინი XX საუკუნის რესტავრატორთა მინამატია – ყოველ შემთხვევაში, ჩემთვის ცნობილი მასალები მათ აქ არსებობას არ ადასტურებს.

⁴⁶ იხ., მაგ., В. Беридзе, *Архитектура Tao-Кларджети*, Тб., 1981, გვ. 82 და შემდ.

⁴⁷ თელოვანის და ნეკრესის ამ ეკლესიათა კარგი ასახულობანი იხ.: R. Mepisaschwili, W. Zinza-dze, *Die Kunst des alten Georgien*, Leipzig, 1977, გვ. 123-124.

⁴⁸ ასახულობა – მათივე, *Georgien. Wehrbauten und Kirchen*, Leipzig, 1987, სურ. 295.

⁴⁹ ასახულობანი იხ.: ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შაეშეთში*, თბ., 2007, ტაბ. 30-31; შდრ.: დ. ხოშტარია, *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, თბ., 2005, სურ. 18, ტაბ. 17-19.

⁵⁰ შდრ. მაგ., ტაბ. 15 და 19 დ. ხოშტარიას ზემოდამოწმებულ წიგნში.

„ფრონტონები“ უფრო დაბლაა ჩამოტანილი და ისინიცა და მთელი გუმბათის ყელ-
იც უფრო მეტადაა განში წასული. კიდევ უფრო „განიერია“ დოლისყანის ეკლესიის
950-იანი წლების გუმბათის ყელი⁵¹. აქ კვლავ ოთხი სარკმელია, არც ფრონტონებია
და ამისა და პროპორციების წყალობით აქ თაღნარის მოცულობრიობის მიუხედა-
ვად უფრო მეტად წახნაგთა სწორი შედაპირები „მთავრობს“. საყურადღებოა, რომ
აქ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ წახნაგზე მაშენებლის, სუმბატ კურაპალატის რელიეფური
გამოსახულებაა – ანუ: აქ ისახება ნაქანდაკარით გუმბათის შემკობის წესი, რომლის
მაგალითთაგანი თბილისის ბეთლემის ეკლესიაც არის.

ჩვენთვის უკვე „ჩვეული“ სქემების მაგალითებს ვხედავთ X საუკუნის ორი კახ-
ური ტაძრის გუმბათის ყელზე. ერთი მათგანი, ბოჭორმის წმ. გიორგისა, კომპოზიციის
მხრივაც – ეს ხომ ექვსაფსიდიანი ნაგებობაა, – სამხრეთ საქართველოს უკავშირდუ-
ბა, სადაც უნდა იყოს ჩვენს ქვეყანაში ამ ტიპის „სამშობლო“. მით უფრო ბუნებრივი
ჩანს, რომ აქ გუმბათის ყელზე (ის, როგორც ცნობილია, თითქმის მთლიანად დაან-
გრიეს 1920-იან წლებში, მაგრამ შერჩენილი ნაშთიც, ვალერიან სიღამონ-ერისთავის
ცნობილი ჩანახატიცა და რამდენიმე წლის წინ ლუარსაბ ტოგონიძის მიერ შემთხ-
ვევით მიგნებული ფოტოსურათიც მასზე სრულ წარმოდგენას გვიქმნის) „სამხრეთუ-
ლი“ იერის თაღნარი გვექონდა – შეტყუებული ლილეოვანი სვეტებით, ლაგვარდანს
დაახლოებით იმნაირადვე დაცვილებული, როგორც, ვთქვათ, დოლისყანაში.

მკობის „ტაო-კლარჯული“ ხერხი კვეტერის ხუროთმოძღვარსაც აუტაცებია,
რომელიც გვემარების თვალსაზრისით „ავტოქტონია“ – როგორც გ. ჩუბინაშვილს
აქვს ნახევნები⁵², აქ სამაგალითოდ ძველი შუამთის მცირე გუმბათიანი ეკლესია
აუღიათ, თუმცა ტეტრაკონქის აფსიდებს შორის მოქცეული ნიშების შეფარდებ-
ით გაზრდით კვეტერაში, არსებითად, რვააფსიდიანი ტაძარი განდა. ამასთან კი,
ისევე როგორც სამხრეთ საქართველოს ხუროთმოძღვარნი იქმოდნენ, აქაც ტაძრის
ტანსა თუ გუმბათის ყელს თაღნარი შემოსდევს – ერთია, რომ თაღებსა და გუმ-
ბათის კარნიხს შორის მანძილი ნაკლებია, რატომაც შემკულობა კვეტერაში უფრო
„დაყურსული“ გამოვიდა – ტენდენცია, რომლის შემდგომი მომძლავრება უკვე XI
საუკუნის შენობებზე შეიმჩნევა.

X საუკუნემ რამდენიმე თავისებური კომპოზიციაც დაგვიტოვა. ერთი მათგანი კვ-
ლავ ექვსაფსიდიანი ნაგებობისაა – გოგიუბის ეკლესიისა, სადაც თორმეტწახნაგზე
თაღები შენაცვლებით შეწყვილებულ სვეტებსა და კრონშტაინებს ეყრდნობა. დაახ-
ლოებით ასეთივეა ერუშეთის ზეგანის (იგივე ზაქი) გუმბათის ყელიც. გოგიუბასავ-
ით, აღარც ის არსებობს, მაგრამ ძველი გამოქვეყნებული თუ საარქივო მასალების
მიხედვით დამაჯერებლადაა აღდგენილი ირინე გივიაშვილისა და ნინო ბაგრატიონ-
ის მიერ⁵³. ზეგანელმა ოსტატმა არა მარტო შეკიდ-შეატყუპა ნაღისებრი სართავი

⁵¹ ამ გუმბათის აღშენების დრო სადაო არ არის, თუმც ტაძრის თარიღზე სხვადასხვა აზრი
გამოითქმის (ამის შესახებ იხ. დ. ხოშტარია, *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, გვ. 123; იხ.
ასევე ტაბ. 22 – თუმცა დოლისყანის, ისევე როგორც ქვემოთ ჩამოსახელებული და გარჩეული
ნიმუშების უმრავლესობის ფოტოსურათები მრავალ ნაშრომშია გამოქვეყნებული).

⁵² Г. Чубинашвили, *Архитектура Кахетии*, Тб., 1959, გვ. 411-416.

⁵³ ი. გივიაშვილი, ზეგანის (იგივე ზაქის) ეკლესია (რეკონსტრუქციის ცდა), *საქართველოს სი-
ველენი*, 3, 2003, გვ. 47-48 (აქ გოგიუბაცაა მოხმობილი).

თაღები, ოთხ შემთხვევაში მათი ჩამოსაყრდნობი კრონშტაინები სარკმლის თავზეც შეკიდა. ამის გამო, სამხრეთი სარკმლის თავსართი (ნაღისებრი „ღერო“ მას გამობმული ფოთლით) თვალისთვის ერწყმის მის ასწვრივ მოთავსებულ კრონშტაინს, აღმოსავლეთ ღიობს კი (ისიც სახსენებელია, რომ აქ ერთი მეორეს მრგვალი და თაღოვანი სარკმლები მოსდევს) ცხოველის (ხარის – ?) გამოსახულება „აზის“ – ერთდროულად სარკმლის თავსართიც და თაღნარის საყრდენიც.

სრულებით გამორჩეულია ოშკის 963-973 წლების ტაძრის გუმბათის ყელი. მას წახნაგების უჩვეულოდ დიდი რაოდენობა – 24 – აქვს, მათზე ერთის გამოშვებით გაჭრილი სარკმლებით. ნაღისებური თაღები, ამის გამო, მაღალი და ვიწრო გამოდის, თითქოსდა მაღალ „ფეხებზე“ (ღამისაა – „თხოფეხებზე“) შეყენებული. ორმაგი სვეტები აქ ხვეულია, ჩუქურთმით შემკულიც; მათი სვეტისთავები არა მარტო მოჩუქურთმებულია (ამას ოპიზასა და დოლისყანაშიც ვნახავთ და ზაქ-სეგანშიც), მათზე ცხოველთა და ადამიანის გამოსახულებაც იპოვება. ცხოველები თაღნარის საფუძვლად მოვლებული სარტყლის მორთულობაშიცაა ჩაბნეული, სარკმლების თავზე კი საღებავით ჯვრებია დახატული⁵⁴. მანძილი თაღნარსა და ლავგარდანს შორის აქაც მცირეა და ამასვე ვადასტურებთ ტაოს ბაგრატიონთა – ნიშანდობლივ დავეთ III კურაპალატის, – აღშენებულ ხახულის ღმრთისმშობლის ტაძრის გუმბათის ყელზეც. თაღნარი აქ უფრო „ნორმალურია“ – წახნაგები ნაკლებია (16) და თაღებიც ნაკლებად „აყელყელაებული“ ვიდრე ოშკში. ამასთან, მთლიანობაში გუმბათის ყელი შესამჩნევად მკულია – თვალსაჩინოდაა დაჩუქურთმებული სვეტისთავები, განსაკუთრებით კი სარკმლების მორთვა ხვდება მზერას: ყოველ ღიობს ჯერ მოჩუქურთმებული, თაღისებრი ზედანი ადგას, მას კი ზემოდან კიდევ ერთი რკალიც შემოსდევს, ახლა უკვე ფერით გამოყვანილი – მოყვითალო წყობაში მეწამული ქვებით, ასე ვთქვათ, „ინკრუსტირებული“⁵⁵.

ასე რომ, X საუკუნის მეორე ნახევარში, ვფიქრობ, ნათლად იკვეთება, ერთი მხრივ, თაღნარის გუმბათის ყელთან, მის კიდებთან უფრო დაკავშირება, მეორე მხრივ კი, მოსართავების მომრავლება, რაც – ერთიცა და მეორეც, საბოლოო ჯამში, სადა ზედაპირის ოდენობის კლებას გვაძლევს. თუმცა ორთავ ეს მოვლენა შეიძლება ასეთი შედეგით არც ბოლოვდებოდეს, რასაც X საუკუნის კიდევ ორი, სამწუხაროდ, სადღეისოდ დაღუპული ეკლესია გვჩვენებს – ექქისა და ჯავახეთის წყაროსთავის⁵⁶. ორივეგან თაღები საკმაოდ ზევით ადის, ორივეგანვე სარკმლებს გადანაკეციანი თავსართები ახლავს, წყაროსთავში კი, ამის გარდა, ჯერ ერთი, უსარკმლო წახნაგებზე ჯვრები და მარაოსებრი (?) სახეები ყოფილა, გუმბათის თაღნარის თაღთაშორისებში კი რელიეფები ჩაესვათ (ფოტოზე ჩანს, თითქოსდა, ანგელოზი, გამოსახულნი იყვნენ ღმრთისმშობელი და წმ. იოანე ნათლისმცემელიც). ასევე საგულისხმოა ექქში წიბოების „სვეტთა“ აყოლებაზე შეტყუებული შვეული ლილეები, რომელნიც თაღთა გასაყარსა და ლავგარდანს შორისაა „ჩადგმული“ და, აშკარად, მათ მაკავშირებლად გააზრებული. ეს სურვილი გუმბათის ყელის მორთულობის გამთლიანება-შეკვრისა

⁵⁴ შდრ. ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების...*, გვ. 131-133.

⁵⁵ შდრ., იქვე, გვ. 175-176.

⁵⁶ ორთავეზე შემაჯამებლად: В. Беридзе, *Архитектура...*, გვ. 183-185, 191-193.

აგრეთვე ისტორიულად „პროგრესულია“. ამავე დროს, ორთავ გუმბათის ყელი რვა-წახნაგაა, რაც ჩვენში VI-IX საუკუნეების ჩვეულებაა, X საუკუნის შუა ხანისთვის კი, ეტყობა, გადაეარდნია. წყაროსთავში ასევე არქაულია პროპორციები – იგი დაბალია, ასევე წინარე ხანებს მინაგვანი, გეგონება (ეს, რასაკვირველია, ასე ვერ იქნებოდა, ამგვარი „ისტორიზმი“ შუა საუკუნეებისთვის, რბილად თუ ვიტყვით, ძნელი წარმოსადგენია) მშენებლებმა ანგარიში ტაძრის სიძველეს გაუწიეს (ამ ჯვრისსახა ტაძრის დასაკლეთი მკლავი სამხრეთი ბჭითურთ ხომ V თუ VI საუკუნეების ბა-ზილიკაა), ტაძრის ხნოვანებას შეუწვევსო გუმბათის ყელის ეგზომ „მოძველებული“ შეფარდებები. ექვქის გუმბათი პროპორციებით „მოწინავედაც“ ჩაითვლება, მისი ტანწყობილება XI საუკუნის ნაგებობაშიც „ეახლებოდათ“ თანამედროვეთ. მაგრამ ორივეგან სარკმლები (წყაროსთავში ისინი ოთხია – კიდევ ერთი „არქაიზმი“!) რატომღაც ქვემოთკენაა ნაწეული, მათსა და თაღებს შორის თავისუფალი არეები (წყაროსთავში იმდენად ფართო, რომ გინდა მათ „მოედნები“ დაუძახო) რჩება, რის გამოც მთლიანობაში „სიშიშვლის“ შთაბეჭდილება ჩნდება, თაღთა რკალები კი განცვიფრებისგან აზიდულ წარბებს ემსგავსება.

სულ სხვაა კიდევ ერთი სამხრეთქართული, ამჯერად კლარჯული ხუროთმოძღვრების ნიმუში – ე. წ. ენი-რაბათი⁵⁷. „ნახევრადთავისუფალი ჯვრის“ ტიპის ეს ეკლესია მრავალმხრივ თავისებურია – სხვათა შორის, გუმბათის ყელის აღნაგობა-შემკვებობითაც⁵⁸. შიგნით ის თორმეტწახნაგაა, გარედან კი 24-წახნაგა, რომელთაგან რვა ყრუა, ოთხი – სარკმლიანი (ეს – ისე და ისე! – არცთუ იოლად გასაგები „რემინისცენციაა“) და 12 – სამკუთხა ნიშებით შეჭრილი. ეს უკანასკნელნი ანიჭებს ტაძარს, მეტადრე, მის ამ ნაწილს, – განსხვავებულ პლასტიკურობას, რასაც ვერ ცვლის სარკმელთა მოუწარნიებლობა – უთავსართობა, ძირითადად წახნაგთან შედარებით დიობის მომეტებული სიგანით გამოწვეული. თაღნარი აქაც ზევით ადის, კარნიზს მას ქვის ერთი რიგიდა ჰყოფს. ენი-რაბათს უკვე XI საუკუნის ხუროთმოძღვრებასთან მიეკავართ.

როგორც ვიცით, XI საუკუნისთვის ჩვენ – რაც გუმბათის მორთულობას შეეხება, – არცთუ დიდად სახარბიელო მდგომარეობაში ვართ. უმთავრესი ტაძრების ეს ნაწილი ან სრულებით დაკარგულია (მცხეთის სვეტიცხოველი, ალავერდი) ან ზოგადად ცნობილი (სამთავეისი, ახლა უკვე – ქუთაისის კათედრალიც). მთლიანად, გუმბათიანად გვიდგას კაცხის ტაძარი, მისი გუმბათის ყელის გარეპერანგი კი საქრესტომატიო მაგალითთაგანია უკეთილესი სურვილების შესრულებისას გამრუდებისა: თუ დამკვეთს, თუ ოსტატებს კარგის მეტი არაფერი ნდომებიანთ, მათი მეცადინეობის ნაყოფი კი უღაზათო სურათია, თუმც სქემად, ალბათ, თავდაპირველს მიდევნებული. სქემატურადვე შეიძლება ჩაეთვალოთ, რომ XI საუკუნის პირველი ათწლეულის ამ ეკლესიის ხუროთმოძღვარი, მხოლოდღა პროპორციების ოდნავი შემადლებისას, გულდაგულ მიჰყვება სამხრეთ საქართველოს X საუკუნის მრავალაფსიდიან თუ

⁵⁷ რიგი მკვლევარებისა – განსაკუთრებით დაბეჯითებით დავით ხოშტარია, – მას შატბერდად მიიჩნევენ. სხვათათვის მიმინდვია ამ საკითხის გადაწყვეტა, აქ კი ნეიტრალურ სახელწოდებას ვამჯობინებ, ნებისმიერი გაიგივების მომხრეთათვის ნაცნობს და გამოსაყენებელს.

⁵⁸ მის შესახებ დაწერილებით: დ. ხოშტარია, *კლარჯეთის...*, გვ. 149-150, 155-156.

სხვა ეკლესიებს – ამას უცხადესად ამბობს „დაკეცილი ქოლგის“ სახის გუმბათი და თაღნარის ისე გაწყობა, როგორც ხანცთა-ოპიზაში ვნახეთ.

სრულებით სხვა გზას დაადგა, თანადროულად, ნიკორწმინდის კათედრალის ასაშენებლად მიწვეული ხუროთმოძღვარი. კომპოზიციის მხრივ ისიც – თუმც ვერ გამოვრიცხავთ დამკვეთის ნების ნარევასაც! – „უკან“ იყურება – ტაო-კლარჯეთისა და ჯავახეთისკენ (კუმურდო!), X საუკუნის იქაური ნაშენისკენ. ისიც შეიძლება ითქვას, რომ სივრცის თუ მოცულობათა გააზრება ამ ოსტატს გულთან დიდად არ მიაქვს – საკმარისია შევადართო ჯერისებრი გარე მოცულობისა და აფსიდოვანი შიდა სივრცის ურთიერთმორგება აქა და კუმურდოში – ეგზომ მიზანმიმართულ-გონებამახვილი უკანასკნელში, პირველში კი აგრერიგად მექანიკური (შევხედოთ თუნდაც სარკმლების გვერდულად გაჭრას და სხვა). მამკობ-მქანდაკებელი კი იგი შესანიშნავია, უპირველესთაგანი ჩვენს წარსულში. სხვათა შორის, სადაც მორთულობა არქიტექტონიკას უნდა ეფარდებოდეს, ექვემდებარებოდეს მას, ნიკორწმინდელ ოსტატს ბევრის რისამე დათმობა შეუძლია (იხ. უცნაურად არიტმული, რაიმე შესანიშნ ლოგიკას მოკლებული თაღნარი), მაგრამ სადაც კი მენუქურთმისა და სკულპტორის ასპარეზი თავისუფალია, იქ მისი წარმოსახვის ძალა, შემოქმედებითი უნარი სრულად გადაიშლება ხოლმე და სწორედ ტაძრის ერთი ამგვარ ნაკვთაგან გუმბათის ყელიც გახლავთ. ამოსავლად ხელოვანს ძირა საღტეხე დაყრდნობილი თაღნარი და სარკმლების მორთვა აქვს. აქაც წიბოებზე ორმაგი სვეტებია, მათგან ამოზრდილი ორლილოვანი თაღით (არ დაგვავიწყდეს, რომ X საუკუნეში თაღი ან ერთსაფეხურიანია ან ორ ბრტყელ საფეხურად განწვალებული – ოშკში, წყაროსთავში; მხოლოდ ხახულშია ამ საფეხურებს „შეყოლებული“ წვრილი ლილვი); თაღს კიდით-კიდემდე ავსებს სარკმლების საპირეები – ზედაპირბურცვილი (მაშინ როდესაც XI საუკუნეში, თვითვე ნიკორწმინდის „ტანზე“, უფრო მეტად ბრტყელზედაპირიანი მოჩარჩობანია); ნახევარწრიულად ამოზიდულ მოცულობას ორთავე მხარეს ლილვი ფარგლავს, თანაც თვალისთვის საპირის „გარეთა“ ლილვი ერწყმის კუთხის სვეტებს და ჩვენ – ვიდრე გარჩევას შევუდგებოდეთ, – სამ ლილვს ვხედავთ; მოჩუქურთმებულ კარნიზს ქვემოდან ერთმანეთს გადაწნული, ბურთულებით ამოვსებული წრეებით შედგენილი არშია გასდევს. მასა და თაღნარ-საპირეებს შორის სადა ზედაპირის ვიწრო ზოლია, უნდა ითქვას, ზოგადი აღქმისას შეუმჩნეველი-დანუქურთმებული (ორნამენტები ლილვებსაც კი ფარავს) მოცულობების პირისპირ ის არ აღიქმება და შთაბეჭდილება ერთმანეთის მონაცვლე თუ ურთიერთგარდამავალი ფორმებისაა: ეს „პაუზა“ მათ ძალმოსილებას თუ გამოკვეთს. ეს გადაწყვეტა თავ-

⁹⁹ კუმურდოს გუმბათი – ყველამ ვუწყით – დაღუპულია, თუმც კი მისი ძირი უეჭველსყოფს, რომ იგიც თაღნარით იყო შემკული. არაა გამორიცხული, რომ მომავალში ჩვენ მასზე მეტს შევიტყობთ. 1987 თუ 1988 წელს მის სამხრეთ კედელთან გაიჭრა საცდელი თხრილი, საიდანაც ათობით პროფილირებული თუ ნაქანდაკევი ქვა ამოვიდა. ეს, თითქოსდა, განამტკიცებს რუსუდან გვერდწითელის ჯერ კიდევ 1970-იან წლებში გამოთქმულ ვარაუდს, რომ ტაძრის უცნაური „სისუფთავე“, მის შიგნითა თუ ირგვლივ ჩამონაქცევის არარსებობა გამოწვეულია შუა საუკუნეებში (სავარაუდოდ XVI საუკუნეში) განზრახული აღდგენით, რომელიც ვერ განახორციელეს, მაგრამ ნაშთები კი გარეთ გაიტანეს და ეზოში გაშალესო. სამწუხაროა, რომ გაწმენდითი სამუშაოები მაშინ, გასაგები მიზეზებით, აღარ გაგრძელებულა, იმედი კი უნდა ვიქონიოთ მათი, ადრე თუ გვიან, ბოლომდე მიყვანისა.

ისტავადაც ხომ მრავლისმთქმელია და მით უფრო მნიშვნელოვანი, რომ სწორედ ამ წესით შეამკობენ გუმბათებს XII-XIII საუკუნეებში. არანაკლებ საყურადღებოა – თავისითაც, იმიტომაც, რომ ისტორიულ ხდომილებათა არასწორხაზოვნებას, ზოგჯერაც ქაოსურობას შეგვახსენებს, – ის გარემოება, რომ უშუალოდ მომდევნო ხანაში მას არავინ აყოლია.

ნიშნეულია, ამ თვალსაზრისით 1020 წელს განახლებულ-გავრცობილი მანგლისის საეპისკოპოსო ტაძრის გუმბათის მორთულობა, რომელიც, ძირითადად მაინც, სწორედ ამ დროისაა. ერთი შეხედვით – მეტიც, ზოგად ხაზებში ეს მართლაც ასეა, – ის ნიკორწმინდაზე ბევრად მეტად X საუკუნის ტაოური ეკლესიებისას ჰგავს: სარკმლები წახნაგამოშვებით არის გაჭრილი, ნათლად იკითხება თაღნარი, უფრო ზუსტად მისი შემადგენელი თაღები (ისინიც, ყრუ წახნაგებს რომ ევლება და ისინიც, დიობებს რომაა შემოწერილი). თვალსმოსახვედრი სიახლე აქ სარკმლებს შემოვლებული საპირეებია, მართლაც, „ხარკი“ ახალ დროებას; თუმცა წახნაგის კიდევს თვალნათლივ მოცილებული, მოწარმოებანი არსებითად არ ცვლის მორთულობის აგებას. მერმისისთვის უფრო მრავლისმომტანი ნაკლებად შესანიშნი „წვრილმანი“ აღმოჩნდა – თაღნარის საბჯენად აქ ორმაგი კი არა, სამმაგი სვეტია, სადაც კიდურად დიდკებს თაღების ქვედა საფეხურები ებჯინება, მეორე საფეხური კი შუაზე ხვდება ერთმანეთს – ეს ჩვენი განხილვისთვის უარსებითი ელემენტი კვლავ „დავითისა და თამარის“ დროებაში შემოგვხვდება. ამავე დროს, მას ვერ ვნახავთ იკვის წმ. გიორგის ეკლესიის გუმბათზე, თუმცა მისმა მამკობმაც „არქაულ“ თაღნარში (თან ყველა წახნაგზე) საპირეებიანი სარკმლები მოაქცია, აქაც უეჭველივ გამოცალკეებული, მათ ზევით კი – ჩუქურთმიანი არშია, რომელიც მოიკლო (თუ კი ეს XIX საუკუნის აღმდგენელთა „წვლილი“ არაა) მანგლისის კათედრალის XI საუკუნის გამამშვენებელმა. ორნამენტის ზოლი, სავარაუდოდ, არც სამთავისის 1030 წლის ტაძრის გუმბათს ექნებოდა, თუმცა ნიკოლაი სევეროვის მიხედვით, თაღნარის თაღთაშორისებიდან ერთგვარი „გადასაბმელი“ ფიგურები ამოდიოდა, საპირეები კი, არსებითად, ავსებდა ტკუბლილვოვან სვეტებზე გადაყვანილ თაღებს სიმალლესა თუ სიგანეში⁶⁰.

სამწუხაროა, რომ ჩვენამდე არც სამთავროს მაცხოვრის ტაძრის გუმბათს მოუღწევია – კი ივარაუდება, რომ აწინდელი, XIV საუკუნის გუმბათი რაღაცწილად წინანდელს იმეორებს⁶¹, მაგრამ ვფიქრობ, რომ აქ საგანგებო შემოწმებაცაა ჩასატარებელი (ხარაჩოებიდან დათვალიერება, ქვისა და დუღაბის ანალიზი) და რომც მივაგნოთ რაღაც ნაშთებს XI საუკუნის შემკულობისას და მას მოგვიანოს რაღაც ნაწილი გადაეხადოს კიდევ, დიდი სიფრთხილე გემართებს – საქმე ხომ სავსებით არაჩვეულებრივ დეკორატორს ეხება და ვის შეუძლია დარწმუნებით თქვას (გინდაც რამდენიმე შემადგენლით „შეიარაღებულს“), რას შექმნიდა ტაძრის გვერდითა მკლავების მართლაცდა „უნიკალური“ მორთულობის მომგონი?

⁶⁰ იხ. ამის შესახებ: Н. Северов, К вопросу о реконструкции барабана Самтави́нского храма, ქართული ხელოვნება, 6-A, 1963, შდრ. შესაბამისი თავი პ. ზაქარაიას წიგნში, ქართული ხელოვნების მემკვიდრეობა: XI-XVIII სს., თბ., 1990.

⁶¹ პ. ზაქარაია, XI-XVIII საუკუნეების ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა, ტ. 1, თბ., 1975, გვ. 63; შდრ.: Р. Шмерлинг, Самтавро – памятник XI века, ქართული ხელოვნება, 1, 1942, გვ. 68 – იგი XI საუკუნეს მარტო ცალკეულ ქვებს მიაკუთვნებს.

საორგოფოდ მენეჯენება იშხნის გუმბათის საკითხიც. მართალია, იგი ერთხმად აღიარებულია ამ მრავალშრიანი ნაგებობის ბოლო, 1032 წლის აღმშენებლობის ნაწილად და, შესაბამისად, მისი გამძღოლის ივანე მორჩაისძის ქმნილებადაც⁶². გამონაკლისი – თინათინ ვირსალაძეა, რომელიც გ. სუბინაშვილის რეცენზიის მოხმობით (არის გამოუქვეყნებელი და, სამწუხაროდ, არც მთლიანი სახით შემორჩენილი მოხსენებაც)⁶³, იშხნის გუმბათს X საუკუნის ნაწარმოებად მიიხსენებს. მხოლოდ ასე შეიძლება აეხსნათ, თ. ვირსალაძის შეხედულებით, ის უცნაურობა, რომ გუმბათის ყელში ფიგურათა ნაწილის დასახატად ამოქოლილია მრგვალი სარკმლები (იშხანში ისინი თაღოვანებს ენაცვლება), დღეს კი, ნაშენება თითქმის ყველგან ამოცვენილია და გამოსახულებები უთავო ან მკერდშერღვეულია⁶⁴. რაკი მოხატულობის დათარიღება თ. ვირსალაძესთან ეჭვს არ აღძრავს, მართლაცადა, რა უნდა ვიფიქროთ? რომ ივანე მორჩაისძის ეს-ესაა ამოყვანილი გუმბათის ყელი მაშინვე გადააკეთეს? რომ მან საზოგადოდ არ იფიქრა მოხატვაზე? მართალია, ეს ოსტატიც, ნიკორწმინდის და მცხეთის სამთავროსი არ იყოს, უწინარესად მამკობია და შეუძლია ტექტონიკას და თვით შიდა სივრცის მოცემულობებს, რბილად თუ ვიტყვით, „თავისუფლად“ მოექცეს. ამის მაგალითია დასავლეთ ფასადზე სამკუთხა, ამ ადგილზე კონსტრუქციულად არასაჭირო ნიშების მოწყობა, კიდევ მეტად კი, ალბათ, განივი მკლავების გადაწყვეტა – გარედან სიმეტრიული კომპოზიციის მისაღებად ის გუბს შიგნით ღიობების არც თუ ლოგიკურ „დაცურებას“ (დასავლეთი ხერხელობები ზედ კუთხესთან იწყება⁶⁵). მაგრამ აგრერიგად დაუდევარი და დაუფიქრებელი ის, ალბათ, ვერ იქნებოდა. პირადად მე, სიმართლე ვთქვა, ამ სირთულეებზე სიტყვას არც დაუძრავდი, თუ არა ის სურათი, რაც თვალსაჩინო გახდა იშხნის ტაძრის შესახებ ბოლოდროინდელ, უხვად დასურათებულ გამოცემაში⁶⁶. მაღალხარისხოვანი ფოტოსურათების თვალყურებისას უფრო თვალნათელი გახდა ის „უცნაურობანი“, რაც ადრე ნაკლებად შემაწუხებელი იყო. ჯერ ერთი, მთლად გასაგები არ არის სარკმელთა შემკობის ხერხების სხვაობა – მორჩაისძის უტყუარ ნახელავში სულ საპირეებია, გუმბათის ყელზე კი თაღოვან სარკმლებს იმგვარივე უგადანაკეცო თავსართები აქვს, როგორც ხახულშია, მონარჩოებული კი მხოლოდ მრგვალი ღიობებია, რომელნიც ადრიდანვე წრიულ საპირეში ზის ხოლმე (გაეხსენოთ წრომის ტაძრის გრძივი ფასადები და ის უცნაური, წრიული, სადა სალტით შემოყოლებული სარკმლები, შორეულად ხომალდის „ილუმიანატორს“ რომ წააგავს). თითქოს უფრო X საუკუნეს – ოღონდაც მისი ბოლოსკენ! – გვიჩვენებს გუმბათის ყელის ორნამენტიკაც. რასაკვირველია, იშხნის უეჭველად XI საუკუნის მოსართავების კვეთაც არაა სულ მთლად ერთგვაროვანი (მაგ., ჩრდილოეთი ფასადის ჩუქურთმები რაღაცნაირად გაბრტყელებულ-„ნაჭყლეტილია“) და

⁶² უკანასკნელად – ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების...*, გვ. 223 და შენ. 633 იქვე.

⁶³ იხ.: *ქართული ხელოვნება*, V, 1959, გვ. 249-272.

⁶⁴ თ. ვირსალაძე, *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან*, თბ., 2007, გვ. 62-63, 65-67; ეს თვალსაზრისი ავტორმა პირველად წარმოადგინა 1984 წელს, ვ. ბერიძის 70 წლისთავისადმი მიძღვნილ სესიაზე გამოტანილ მოხსენებაში.

⁶⁵ ამ უკანასკნელ გარემოებაზე საგანგებოდ მსჯელობს თ. ვირსალაძეც, *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან...*, გვ. 63, შენ. 144.

⁶⁶ თ. დვალის, ნ. ანდლულაძე, ფ. დვედარიანი, ვ. სილოგაევა, *იშხანი*, თბ., 2010.

არც ისაა დასავიწყი, რომ ანტონი იშხნელ-ცაგერელის აღმშენებლობა ორ ჯერად განხორციელდა. მაგრამ განა მოსალოდნელი არ იყო, სწორედ გუმბათის – ლოგიკურად დასასრულს შესრულებული, – შემკულობა ყოფილიყო სხვაზე „წინწასული“ (ისტორიულად!) და არა ოშკისა თუ კუმურდოს მსგავსი? რასაკვირველია, ამ საკითხთა გადაჭრა მხოლოდ ადგილზე ყოველმხრივ შესწავლასა და ნაგებობის საგულდაგულთა განშრევას ძალუძს, მაგრამ ამ წუთში ისეთი შთაბეჭდილება მაქვს, რომ ოპიზის X საუკუნის განმაახლებელთა დარად, აქაც, იმავე საუკუნეში, გუმბათის „კვანძი“ (ბურჯები გუმბათ-გუმბათის ყელანად) და, ეგების, ე. თაყაიშვილის კვალად ჩვეულებრივ VII საუკუნისად მიჩნეული აფსიდი⁶⁷ მორთეს „ტანი“ კი ტაძრისა სადად, უმკობლად დატოვეს. ერთიკაა – დათარიღების გადახედვა (და ამწამს თქმული მხოლოდ ასეთი თვალსაზრისის გათვალისწინებას სახავს აუცილებლად) ვერაფერს შეცვლის მისი მსატკრული შეფასების მხრივ – როდინდელიც უნდა იყოს, ის ნატიფად ნახელავი და მახვილგონიერად მონაფიქრი იქნება, – მაგრამ სხვადასხვანაირი იქნება მისი ისტორიული ადგილი: თუ ის X საუკუნისად ჩავაგდეთ, ის „უმოწინავესთა“ რიგში აღმოჩნდება, თუ 1030-იანი წლების დასაწყისისად – გამოკვეთილად და, ვინ იცის, იქნებ საგანგებოდ, „კონცეფციურად“ კონსერვატულ-უკუმზირალი.

ასეა თუ ისე, ერთი რამ ნამდვილია – XII საუკუნეში „ბურთი და მოედანი“ ნიკორწმინდელი ოსტატის მიგნებულ გადაწყვეტას დარჩა. ამას გარკვეულწილად გელათის ღმრთისმშობლის შობის ტაძრის „ანომალიური“ ხუროთმოძღვრებაც გვიჩვენებს. როგორც ვიცით, გელათური ხუროთმოძღვრება თავისი უჩუქურთმობით არის საკვირველი. რაც ალბათ უმთავრესად მაინც მსოფლმხედველობით-მსოფლშეგრძნებითად, დამკვეთის – წმ. მეფის დავით IV აღმაშენებლის სარწმუნოებრივ-ზნეობრივი მრწამსით განისაზღვრება⁶⁸. თუმც კი, ბოლო ხანს, მისი ხუროთმოძღვრული „წინამორბედი“ აღმოჩნდა, არც მეტი, არც ნაკლები, ქუთაისის ღმრთისმშობლის მიძინების კათედრალი, „ბაგრატის ტაძრად“ წოდებული. ბოლო ათწლეულის არქეოლოგიური და არქიტექტურულ-ძიებითი სამუშაოების მსვლელობაში გაირკვა, რომ მასაც გუმბათის ყელზე მოუჩუქურთმებელი საპირეები პქონია. ამის გათვალისწინებით, საგანგებო ყურადღების საგანი უნდა გახდეს ამ ტაძრის „წამძლოლი“, სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლების უორნამენტობაც. იქნებ, საზოგადოდ, კუთხურ-იმერული საწყისიც იყოს სათვალავში ჩასაგდები – მაგალითად, X საუკუნის ბოლოსკენ აგებული რგანისა და თირის ეკლესიები, მათი თითქოს უნაკერებო და, ამიტომ, თითქოსდა უნიფთო-გადამთლიანებელი გარე პერანგის წყობა და შიგნით კედლის სისწორისა და შევრილთა ზედდებულ მოცულობათა სიმრგვალით მიღწეული შიდა პლასტიკა –

⁶⁷ მოსაზრება იშხნის საკურთხეველის გვიანდლობაზე გამოთქმულია გერმანელ-დანიელი მკვლევარის, მარკუს ბოგიშის დისერტაციაში (2009 წელი). მეცნიერებაში „პრიორიტეტებს“ დიდი აზრი არ აქვს, მაგრამ სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ამგვარ ეჭვებს რუსუდან მეფისაშვილი – მართალია, გაკერით, – ჯერ კიდევ 1980-იან წლებში გამოთქვამდა და ამის თაობაზე ქართველ არქიტექტურის ისტორიკოსთა შორის „შინაურული“ საუბარი 1990-იანი წლების ექსპედიციების შემდგომ მუდამ მიმდინარეობდა.

⁶⁸ საამისო მონაცემების თავმოყრა ჯერ კიდევ 1979 წელს ვცადე – ისინი გამოქვეყნებულია წერილად „XII საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ერთი ტენდენციის გაგებისათვის“ (ახლა იხ. კრებული, წერილები. ნარკვევები, თბ., 2001).

რაც სულ სხვა რამაა, ვიდრე ამავე დროის სამხრეთ თუ აღმოსავლეთ საქართველოზე ტაძართა მასათა „მოძრაობით“ შექმნილი შიდა სივრცის დინამიკა⁶⁹.

ცხადი კია, რომ ეს სულ სხვა საკითხია. ახლა კი ჩვენთვის საყურადღებო ისაა, რომ გელათის მოუსახავი გუმბათის ყელი პლასტიკის მხრივ ნიკორწმინდას სულაც არ ჩამოუვარდება, რისთვისაც, როგორც თავის დროსზე რუსუდან მეფისაშვილმა ანუ ნა⁷⁰, გელათელმა ხუროთმოძღვარმა პროფილთა გამრავალკეცებას მიმართა. ჩვენს შემთხვევაში ამას თაღნარის – ჩვეულებრივ ორსაფეხუროვან, – თაღთა გა-სამსაფეხუროვნება გვიაშკარავებს. საგულისხმოა ისიც, რომ რაკი ლავგარდანსკეემა არშიას ვერ გააკეთებდა, მან თაღები კარნიზს თითქმის რომ მიაბჯინა. „თამარის ხანის“ – რომელმაც, როგორც ვიცით, ორი გიორგი მეფის, მისი მამისა და ძის ზეობანიც მოიცვა ქართველთა საისტორიო ცნობიერებაში, – კაზმულობით გამორჩეულ მორთულ გუმბათებზე, შემკობის, ასე ვთქვათ, თარგის თვალსაზრისით ბევრი არაფერია სათქმელი – პროპორციებით, ნიშანდობლივი დამუშავებით და, შესაბამისად, საერთო იერით ერთმანეთისგან, რასაკვირველია, განსხვავებული ბეთანიის, იკორთის, ქვათახევის, ფიტარეთის, წულრუდაშენის თუ კუჯაბის გუმბათები აგების მხრივ, შეიძლება ითქვას, ერთნაირია⁷¹. ყველგან ქვემოთ პროფილირებული საღტეა, შემდეგ სარკმლების რიგი ურთიერთსშერწყმული საპირეებითა და თაღნარით, ჩუქურთმოვანი არშია და მოხუქურთმებული ლავგარდანი; თაღებს შორისებში გირნები (ფიტარეთში მათ ადამიანის თავები ცვლის) არის ხოლმე ჩასმული. შეიძლება ერთი წვრილმანი კი მიუუთითოთ – იკორთის წმ. მთავარანგელოზთა 1172 წლის ტაძრის გუმბათზე გამყოფი და თაღნარის საბჯენი სამმაგი კი არა, ორმაგი სვეტებია – იმიტომ ხომ არა, რომ სამთავისის მიმდევარი იკორთის მაშენებელი აქაც სახელგანთქმული ნიმუშის ერთგულია? მაგრამ პრინციპული ცვლილება მხოლოდ XIII საუკუნეში, მის ბოლოსკენ, სულ სხვა ვითარებაში იჩენს თავს.

პირველი მაგალითი, სადაც ახლებური, „არანიკორწმინდული“ დეკორი გვაქვს საფარის წმ. საბას ტაძარია⁷². მას რომ შეხედავთ, უცხოდ მხოლოდ და მხოლოდ ლავგარდანსა და სარკმლებს შორის მოცარიელებული, სადა ზედაპირი გენჯენებათ. მერე და მერე, გაირკვევთ, რომ სარკმელთა რიგი რაღაცნაირად „გამდნარა“, „გამენხერებულა“. შემდგომდა გაარჩევთ: თურმე ის, რაც თაღნარად მოგეზმანათ, სინამდვილეში ერთმანეთს მიჯრილი საპირეთა ლილვოვანი ჩარჩოებია. სხვათა შორის, თუმცა საპირეები წახნაგებს ერთიანად ავსებს, მათ შორის იხილვება საკუთრივ წიბოს

⁶⁹ ამ სხვაობათა წარმოჩენის მცდელობა გვაქვს ნიკოლოზ ვანიშვილის დისერტაციაში ტონთო-ყაურმას ეკლესიაზე (1997 წ.).

⁷⁰ იხ. P. Меписашвили, *Архитектурный ансамбль Гелати*, Тб., 1966.

⁷¹ იხ. თუნდაც შესაბამისი ასახულობანი პ. ზაქარაიას წიგნში, *ქართული ხუროთმოძღვრება...*

⁷² ამა თუ სამცხის სხვა ეკლესიებზე იხ. ვ. ბერიძის კლასიკური ნაშრომი: *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1955. ბოლო დროს, წერილობითი წყაროების ეკლესიის კვალად, თითქოს, ისახება ვ. ბერიძის შესწავლილი ტაძრების აბსოლუტური ქრონოლოგიის დაზუსტება; შესაძლებელია, ზოგი შენობის (თავადვე საფარის წმ. საბას) „თავგადასავალი“ უფრო რთული გამოდგეს. ზოგი – ვ. ბერიძის გამოკვლევის ფარგლებში, მისი მიზანსწრაფვის კვალად, – „მეორადი“ ნაგებობა გადათარიღდეს კიდევ (მაგ., რ. შმერლინგი – იხ. მისი გამოუქვეყნებელი შრომა რკონის მონასტრის ხუროთმოძღვრებაზე, – გავეთის ეკლესიის XIII ს-ის დასაწყისისად თვლის; შეიძლება გადაისინჯოს, მაგ., წყორძის ეკლესიის თარიღიც), მაგრამ უმთავრეს ძეგლთა რიგიცა და შრომის ფუძემდებელი არქიტექტურულ-ისტორიული დასკვნებიც საესებით უეჭველია.

წერილი 'ხოლიც. იგი „არ უმლის“ ოსტატს, თუმცა, იქნებ, „ამჟღევებს“ კიდევ (ასევე – შებრტყელებული პროფილები, დაწვრილმანებული ჩუქურთმა, წინანდელ ხვეულ სვეტ-თაღთა ნაცვლად სადა ლილვები...) გუმბათის ყელის მორთულობის ოდინდელ პლასტიკურობას⁷³. „ძერწილობის“ ნაცვლად გლუვი ზედაპირების მოძალება მოგვიანებითაც წესად რჩება, ვერ კი გვაძლევს სტერეომეტრული მოცულობების საკუთრივ, უფრო ხშირად სიმკაცრესა თუ მონუმენტურობას ნაზიარევი გამომსახველობას (როგორც ჩვენსაც VI-VII საუკუნეთა ნაგებობებში – თვით „მინიატურულ“ ვაზისუბნის „დავითიანსა“ და სამწვერისის წმ. ჯვრის შემთხვევაში).

XIV-XV საუკუნეთა ტაძრებისა და ამ დროს (მიწისძვრებისა თუ თემურლენგის ლაშქრობათა მერე) აღდგენილ გუმბათებზე ხან სულ სადა ზედაპირებია, ხან დავიწროვებული მონარსოებანი თუ გირნები – მაგრამ ხან უკანასკნელები „აჭრელებენ“ სიბრტყეებს, ხან ღიობები „აპობენ“ მათ ნაპრალეებივითა თუ ნახეთქებივით... ჩვენთვის – ჩვენ ხომ „სამიზნედ“ თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ხურთმოდკვრება გვაქვს, – მათგან ორია საგანგებო მნიშვნელობისა. ამათგან პირველი, 'ხარ'ხმის ფერისცვალების ეკლესია, საფარის წმ. საბას დროით დიდად არ უნდა ჩამორჩებოდეს და საკმარისადაც ჰგავს – აქაც გუმბათის ყელის მრავალწახნაგა „მოკარიელებული“ ჩანს, აქაც წახნაგს საპირე ავსებს. მაგრამ ზოგი რამ ახალიც არის და თან – ეურადსაღებიც. ჯერ ერთი, ფარდობითად გაზრდილია სადა ზედაპირი სარკმლებსა და კარნიშს შუა და – ეტყობა, ჭარბი სიცარიელის უამურობის გასაჩვენებლად, – მას დამატებით ლილვოვანი სარტყელი ჰყოფს⁷⁴. მეორეც, საპირეებს შორის არათუ მონანს ყელის წიბოები, მათს აყოლებით სამწახნაგა შეერილებია, რომელიც ოდნავ ასცდება საპირეთა თაღებს და მცირე ელემენტებით (ბადროებით ან გირნებით) ბოლოვდება. ეს შეეულები იქაა მოთავსებული, სადაც ადრე „სამსვეტების“ შუანა სვეტი იყო (აღბათ, გენეტიკურად მისგან მომდინარეობს კიდევ, მისითაა ჩაგონებული), ოღონდ მხატვრული ფუნქციაა ძირფესვიანად შეცვლილი – ადრე მაკავშირებელ-შემადგენლებული, ახლა ის გამყოფია, გამმიჯნავი, ეგებ – გამთიშველიც.

მომდევნო ორი საუკუნის მანძილზე ამ ელემენტს ვეღარ ენახავთ და უცებ ის მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძარში მდგომ უფლის საფლავის სამლოცველოდ ცნობილ პაწია გუმბათიან ნაგებობასა და, რაც მთავარია, სამთავისის ტაძრის გუმბათ-

⁷³ დაახლოებით ისეთივეა – მხოლოდ წიბოების „ზოლებია“ უფრო თავნენილი – რუისის ტაძრის შემკულობაც. ისტორიულად სახელოვანი კათედრალის ეს ნაწილი უმეტესად XV საუკუნის, აღექსანდრე I დიდის აღდგენაა. რადგანაც წყობაში XI საუკუნის არაერთი ფრაგმენტი ჩართული და სისტემატ VI-X საუკუნეთა ნაგებობებისაგან მსხვაობარია, გ. ჩუბინაშვილმა კომპოზიციაც XI საუკუნისად მიიჩნია (იხ. მისი К истории Русского храма, Вопросы истории искусства, I, Тб., 1970, გვ. 200-201). არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ნაშრომი 1938 წელსაა დაწერილი, ხოლო XII-XIII და მომდევნო საუკუნეების ფორმათმეტყველების დაწვრილებითი შესწავლა უკვე 1940-იან წლებში დაიწყო. შესაბამისად, გუმბათის დეკორის სისტემებზე წარმოდგენაც აწინდელზე ნაკლებად დიფერენცირებული იყო. ასე რომ, გუმბათის ყელის პროპორციებისა (მისი ვერტიკალიზმის!) და მისი მორთულობის აღნაგობის საფარისასთან დამთხვევა მომავალში კვლავ სარკვევი გვექნება – ერთი რამ კი ცხადია – აღექსანდრე მეფის წარგზავნილი მშენებლები ხელოვნებისმიერ აღმაფრენას კი არა, ხელოსნურ გაწაფულობასაც ვერ დაიკვებნიდნენ. უთუოდ ამან აფიქრებინა გ. ჩუბინაშვილს, რადაცას იმეორებდნენო და, უთუოდ, ასეც არის – მაგრამ, ნეტავ, რას? იქნებ იქ კიდევ რაღაც შუალედური ფენებიც იყოს?

⁷⁴ ამგვარი სარტყელი რუისის ტაძარზეც არის.

ის ყელზე ჩნდება. უკანასკნელი, როგორც შერჩენილი წარწერების მიხედვით. ხარა-ბარნაველმა გამოარკვია, XV საუკუნის ბოლო მეოთხედში ამირინდო ამილახორის მეუღლეს, მეფის ასულ თამარს და მის ვაჟს, სიაუმს აუგიათ⁷⁵. უჩუქურთმო, გარე-შიგნით ღილეებით ჩასმული სარკმლები აქ წახნაგზე ვიწროა; წიბოებზე შეკული ღილეგია აყოლებული, რომელიც საპირეებს ზევით ადის და ორსავე მხარეს გადმოკიდებული ფოთლისებრი წახნაგებით მთავრდება; მათგან ოდნავ აცილებით ღილეოვანი სარტყელია და კვლავ – სადა ზედაპირი, რასაც ლავგარდანი მოსდევს; სარკმლის დაგვირგვინებასა და სალტეს შუა გირჩებია დასმული.

XVI საუკუნეში გაიანე ბატონიშვილის გალატოზოუხუცესის მონაფიქრს არავინ გამოხმაურებია – ქართლ-კახეთში მაშინ აგურის გუმბათებს აშენებდნენ; დასავლეთ საქართველოს ტაძართა გუმბათები ან მოურთველია (ტყვირი, ქორეისუბანი), ან მარტივი ვიწრო საპირეები აქვს (საეანის „გიორგისეული“) ან, სულაც, საფარა-ზარზმასავით, მთელი წახნაგის მომცველი სარკმელთა მონარჩოება (ზედა საქარის „გულბანდიანი“)⁷⁶. XVII საუკუნის ბოლოსკენ მორთულობით გამორჩეული ანაურის მიძინების ეკლესიაა და, იქნებ, მასზე ადრეული მცხეთის სვეტიცხოვლის გუმბათიც. „იქნებ“, რადგან მისი ორგზის აშენების ამბავი ვიცით – XV საუკუნეში ალექსანდრე I დიდისგან და XVII-ში – მიწისძვრით დაქცეულის – როსტომ მეფის მოთავეობით.⁷⁷ რა წილი აქვს დღევანდელ გუმბათში XV, რა კიდევ – XVII საუკუნეს, რა ნაწილი როდინდელია? ჩემი ფიქრით, რასაც ასლა ვხედავთ, უფრო XVII საუკუნის ხელობას ჰგავს – სარკმლები თავის მონარჩოებიანად, მაგალითებრ, „გაჭრილი ვაშლივით“ ჰგავს თბილისის სიონისას (შდრ. ხერელობისა და მოწუქურთმებული არშიის შეფარდება). მორთულობის აღნაგობა აქ შემდეგნაირია: სიმაღლის დაახლოებით მესამედი ზედა უმკობ, ღილეით (აქ – გრეხილით) გაყოფილ არეს უჭირავს; წახნაგებს მოფარგლავს წიბოებზე აყოლებული წვრილი, ვოლუტისებრ დასრულებული ღილეები; მოწუქურთმებულ კვადრატებზე შეყენებული, ისინი ზევით „ვოლუტიდან“ „ვოლუტამდე“ გაჭიმული წვრილი ღილეითაა გადაბმული, ქვემოთ კი (ვინაიდან ისინი ქვედა სალტეს არ სწვდება, ისევე როგორც სარკმელთა საპირეები) „ჰაერში ეკიდება“; სარკმლები საპირიანად წახნაგის სიგანის ნახევარს ავსებს, ქვემოთ ისინი შეკული ღილეების დონეზე იწყება, ზევით თითქმის მათ სიმაღლეზე ადის; შეკულთა ასწვრივ კი კოპებია „დასმული“⁷⁸. ამგვარივე „ვოლუტები“ ანაურშიც არის, თუმც მთლიანობაში სურათი სხვაა: ცალი ღილეითდა მოვლებული ვიწრო სარკმელი ვიწროვე წახნაგის სიგანის ერთ მესამედს ავსებს; ზედა თარაზული სალტე მაღლაა ატანილი, მასა და ლავგარდანის ქვედა ღილეს შორის ვიწრო ზოლი რჩება და ისიც შეიძლება კარნიზის შემადგენლად აღვიქვათ; სალტეს ებჯინება (თვალისთვის მასზე „ჰკიდია“ კიდევც) „ვოლუტებიანი“ მოკლე

⁷⁵ ს. ბარნაველი, სამთავისის მეორედ აღმშენებლის ვინაობა, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XII, 1951; შდრ., მაგ., პ. ზაქარაია, ქართული ხუროთმოძღვრება, გვ. 10-11.

⁷⁶ ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ქრისტიანული, სურ. 144-146, 150, 151, ტაბ. 213, 217-218, 222, 223-225, 227.

⁷⁷ მ. ბულია, მ. ჯანჯალია, მცხეთა. საქართველოს ძველი ქალაქები, თბ., 2000, გვ. 93 (ანოტაციის ავტორი დ. ხოშტარია).

⁷⁸ ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული, ტაბ. 1.

შვეულები ბურთით ქვედა ბოლოში, წახნაგგამოშვებით კი სადგარიანი ჯვრები სარკმლების ასწვრივ⁷⁹.

დროით მომდევნო, როგორც გვახსოვს, თბილისის სიონის გუმბათია⁸⁰. იგი შეიძლება განსხვავებულ სქემათა შენაერთად განვიხილოთ: სამთავისისებრ, აქ შვეულები გვაქვს, ზევით ფოთლებგამობმული (ისინი ზუსტად ისეთივეა, როგორც „ფეთხანი-ში“); ანანურივით საღტე აწეულია და მას ქვემოდან ებჯინება შეერილები (აქ, ოღონდაც, ქვედა საღტეზე „დაბჯენილი“) და მასზევეა თითქმის (მათ შორის მცირე მანძილია!) შეკიდული განედლებული ჯვარი. არის აქ რელიეფებიც (საღტესა და თაღნარს შორის) – ღომი, ანგელოზი და მაკურთხეველი ანგელოზი⁸¹. სარკმლები აქაც წახნაგის განის მიახლოებით ნახევრის ტოლია, თან კი აქ ლილვოვანი თაღიც „დაბრუნდა“, ხოლო მასა და დიობთა მონარჩობას შორის „ცარიელი“ ზედაპირია. თუ ახლა ღარგვისისა და ბარაკონის გუმბათებს შევხედავთ, ორივეგან, დიახაც, იმავე „სისტემას“ დავინახავთ (სურ. 11, 12). ორივეგან ასეთივე ვიწრო ზედა სადა ზოლია, ასევე სარკმლებს საკმაოდ აცილებული, ასეთივე ფოთლებით მოთავებული, ასევე ზედა ლილვოვან საღტეს მიბჯენილი შეერილები. მაგრამ არის სხვაობანიც – ბარაკონში სარკმელი (საპირიანად, ისევე და ისევე) რამდენადმე ფართოა; ქანდაკოვანი გამოსახულებები აქ არ არის, მხოლოდ ზედა სარტყელს ქვემოთ, სარკმლებს ზევით გირნებია⁸². ღარგვისის გუმბათი კიდევ უფრო დაცილებულ-გამარტივებულია – აქ არც მონაქურთმებული საპირეა, არც რელიეფები, თან კი წახნაგის მორთულობაა გაუბრალოებული – მომფარგლავი თაღი (ბურთულა-სამაჯეებზე დაყენებული) თითქოს, ამავდროულად, საპირის მომფარგვლელი ლილვიც არის – მას მოსდევს საპირისგვარი (თუმცა ქვემოდან შემოუკეცავი) ბურცვილი ზედაპირი, მერე კი ორი ლილვი: ერთი უფრო განიერი და ერთიც ვიწრო, ასე ეთქვათ, „სახელდობრ საპირე“; გირნები აქ, რატომღაც კარნიზს ქვედა სადა ზოლზეა⁸³. თუ ამ სამს გვერდში თბილისის ბუთლემის ტაძარსაც ამოვუყენებთ, იგი თბილისის სიონის ყველაზე „ახლო ნათესავად“ გამოსჩნდება – აქ მხოლოდ საპირეთა ჩუქურთმებია მოკლებული. ამდენად, ისიც XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ტაძართა ჯგუფს უნდა მივათვალოთ.

გუმბათის მორთულობას ჩვენ აქამდე კომპოზიციისა თუ ფორმის – ისტორიული თვალთახედვით განვიხილავდით. არის თუ არა აქ რაიმე რეალურ-ისტორიული კავშირებიც? X საუკუნისთვის, როდესაც მორთულობის წესი ძირითადად ქვეყნის ერთ ნაწილში მუშავდებოდა, კერძოდ, სამხრეთ საქართველოში, მოსალოდნელზე მეტია, რომ ოსტატებმა ერთმანეთის ნახელავი იცოდნენ; ელემენტების მოკლება-შემატება თუ მათი მიმართებების ცვლა ურთიერთშეხმიანებად შეგვიძლია განვიხილოთ. შეგნებულ მოსესხებად გვევლინება ბოჭორმასა და კვეტერაში, თუ მოგვიანებით – მანგლისში თაღნარის გამოყენება. უფრო რთულია მოგვიანო განვითარების ამ კუთხით დანახვა.

⁷⁹ ალბათ, საუკეთესო ასახულობა: პ. ზაქარაია, *ქართული ხუროთმოძღვრება...*, ტაბ. LXXVII.

⁸⁰ ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, ტაბ. 137.

⁸¹ რელიეფები ჩრდილოეთ და დასავლეთ წახნაგებზეა განთავსებული – პირით იქითკენ საიდანაც – ძველი სამრეკლოს თაღით – შემოდირდნენ ადრე მლოცველები (ამ გარემოებას უურადლება მხატვარმა და ხელოვნებათმცოდნემ იოსებ ანდრიაძემ მიმაქცევინა).

⁸² ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული...*, ტაბ. 281-283.

⁸³ იქვე, ტაბ. 123.

ეს, მეტადრე, ნიკორწმინდის ისტორიულ ადგილზე ითქმის – ასე თუ ისე გასაჯებია, რა სამხრეთ-ქართული მონაპოვარნი მოიხმო ტაძრის ხუროთმოძღვარმა. სავარაუდოა – კიდევ და კიდევ დასამუშავებელი კი, – ქვაზეკვეთილობის ადგილობრივ ტრადიციასთან მათი ურთიერთშემსგავსაც – მაგრამ რა გზით, როგორ მოხდა აქ ჩამოქნილი ფორმის დანარჩენ საქართველოში განფენა და თუ მოხდა ეს სინამდვილეში, ანუ: ხომ არ მოხდა მისი „ხელმეორედ აღმოჩენა“; უბრალოდ, იმავე წანამძღვრებიდან, ვთქვათ, სამთავისის და რომელიმე ფრიზიანი, ვთქვათ, იმხანში არსებული, შემკობის სქემის შეერთებით კვლავ შემუშავება. ასევე არ ჩანს რიგიანად, სამცხის ოსტატთა ძიებანი გასცდა თუ არა თავისი კუთხის ფარგლებს – თუმცა, მეორე მხრივ, ელემენტების დონეზე დამთხვევა გვაქვს ბედიის XIII საუკუნის ბოლოს „მეორედ აღშენებულ“ ტაძარში⁸⁴. და მაინც – არის უშუალო, ათვისება-გათავისებითი კავშირი, დავუშვათ, ზარზმასა და სამთავისის XV საუკუნეში აღდგენილ გუმბათს შორის? ან – რატომღა, რომ მსგავსება სვეტიცხოვლის და სამთავისის გუმბათების მართულობას შორის ნაკლებია, აი, თბილისის სიონის წიბოთა ნაშევრებს კი სამთავისის უნახავად ძნელად თუ წარმოიდგენს კაცი. შედარებით ადვილია წვენთვის უშუალოდ საგულისხმო ჯგუფის საკითხის გადაწყვეტა – დიდი ჭოჭმანის გარეშე შეგვიძლია ვირწმუნოთ, რომ იგი სათავეს იღებს თბილისის სიონიდან, რომელიც სამეფო დაკვეთაც იყო და თავის დროსვე გამოსაჩენადა და თავმოსაწონად განცდილი – სხვა თუ არაფერი, ვახტანგ VI-მ რომ სიონი „შეძერწა ქანდაკებულად“ სტამბის დაარსებასთანა და არხის გაჭრასთან ერთად საშვილიშვილო ღვაწლადაა მოტანილი. შეიძლება მარტივადვე ვივარაუდოთ, რომ პირველი „მობაძაეი“ მისი სწორედ „ფეთხაინია“, შემდეგ კი ბარაკონი და – ყველაზე დაცილებული, – ლარგვისი. მეორე ამბავია, რა გზით მოხდა ამ ფორმათა „გადაცემა“ – ოსტატ-შეგირდის ურთიერთობა უკაფავს მას გზას, თუ არსებობდა ამ ცოდნის მატარებელი სახელოსნო, რომელშიც ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად ისწავლეს თბილისის ბეთლემისა და ლარგვისის წმ. თევდორეს მაშენებლებმა და ავთანდილ შულაერელმა (არადა, თუ ასეა, მისი „შულაერელობა“ მარტოაღენ სადაურობაა, თუ ის ოსტატობით თვლის თავს იქაურად?). არც ის უნდა იყოს სათუო, რომ უკანასკნელი ბარაკონის ღმრთისმშობლის საკურთხევლის კედელს რომ გეგმავდა, სწორედ „ფეთხაინი“ ახსოვდა. ამას ისიც ემატება, რომ ერთი მხრივ, სიონი სანიმუშოდ ჰქონდათ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში თბილისის სომხური ეკლესიების სურბ-ნშანისა და ჯიგრაშენის გუმბათების ამშენებლებს. კიდევ მეტი, მას გაჰყურებს XVIII საუკუნის ბოლოსა თუ XIX საუკუნის პირველ ათწლეულებში თბილისისვე ნორაშენის არქიტექტორი, რომელიც სხვა მხრივ საკმაოდ დაუფარავად ცდილობს განასხვავოს თავისი ნაგებობა ქართველ-მართლმადიდებელთა სალოცავებისგან⁸⁵. მეორე მხრივ, სიონ-ლარგვისის – ასე ვიტყვი სიმოკლისთვის, – ჯგუფი კარგად ეწერება მთელ მიმდინარეობაში, რომელიც XVII საუკუნიდან (იგივე ანანური!) XI-XIII საუკუნეების ხელობა-ხელოვანების გამოცოცხლებას ღამობს, ერთგვარად „ტრადიციონ-

⁸⁴ Л. Рчеулишвили, *Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии*, Тб., 1988, გვ. 71-72.

⁸⁵ ამ საკითხების წარმონეხას ვეცადე წერილში: საქართველოში გრიგორიანული ეკლესიის აღმშენებლობის გამო, *კავკასია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი მიძღვნილი ზაზა ალექსიძის დაბადების 75 წლისთავისადმი*, თბ., 2012.

აღისტურად“ იკვეთება და კარგადვე ეხმიანება მთლიანობაში ქართული კულტურის მიზანდასახულობასა და მისწრაფებას.

ასე და ამგვარად, გუმბათის ყელის მორთულობის განხილვამ მყარი ადგილი მიუჩინა თბილისის ბეთლემის დმრთისმშობლის ტაძრის ხუროთმოძღვრებას არა მარტო გვიანი შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურის შიგნით, არამედ ის ამ ეპოქის უფრო ვიწროდ მოხაზულ წრეშიც მოაქცია⁸⁶. გუმბათის მორთულობა, სხვათა შორის, იმის საუკეთესო საბუთსაც გვაძლევს, რატომ შემოვიფარგლეთ გრიგორიანული ტაძრის განხილვისას მარტოოდენ ქართული ნიმუშებით. სომხური ტაძრებისთვის თვალის გადავლებაც კი დაგვანახებს, რაოდენ მსხვაობარი გზით წარიმართა ჩვენს მეზობლებთან ხუროთმოძღვრული ძიება. პირველ ხანებში ჩვენი და მათი გუმბათების შემკობა უთუოდ მსგავსია – სომხეთშიც ყელს თაღნარი შემოუყვება. მართალია, განსხვავებანი მაშინაც (კხადია – განსაკუთრებული მკაფიოებით ეს, იქნებ, „ქოლგისებრი“ გადახურვის განხორციელებისას ჩანს. სომხეთში (მაგ., მარმაშენის ცნობილ ტაძარზე) წიბოს სვეტები, შესაგრძობად მოცულობრივ-მომრგვალებულნი, გუმბათის „ფრონტონების“ ჩამოსაყრდნობია და სვეტი გუმბათის დაკბილულ, პროფილირებულ ძირთან ერთად მთლიან ფანჯატურს ჰქმნის, თვალისთვის – გუმბათის ყელზე, მის ხარკმლებიან მრავალწახნაგსა თუ ცილინდრზე შემოდან „ჩამოდგმულს“ ეს კიდევ ერთი გამოვლინებაა სომხური ხუროთმოძღვრებისთვის არსისმიერი თვისებისა – ნაწილთა თუ შემადგენელთა მკვეთრი განყოფისა (მაგ., სივრცეში – გუმბათისა და გუმბათსქვედა მონაკვეთებისა; გარედან – კედლის სიბრტყისა და ხუროთმოძღვრული მოხართავისა). თუ მასა და ქართულ ტრადიციას ამ კუთხით შევადარებთ (რაც დახასიათებას გულისხმობს და არამც და არამც – შეფასებას) შემდეგი შეიძლება ითქვას: სომხურ არქიტექტურაში მთელის შედგენილობის ჩვენებაა ღირებული, ქართულში – შემადგენელთა მთელისგან განყოფილობა, მთელად შეზრდა. თუ ჩვენს სამსჯელოს მიუვბრუნდებით: სომხურ ხუროთმოძღვრებაში არ მომხდარა ხარკმლების საპირეთა გაგანიერება-გაპლასტიკურებით თაღნარის და ღობთა მოხარწობების ერთ, ძერწილ ფორმად გადაქცევა – იქ ან სადა ცილინდრისებრი მოცულობებია ან მხოლოდ და მხოლოდ თაღნარია. რაკი ასეა, ვერც ჩვენში

⁸⁶ შესაბამის ნაგებობათა დაცულობა ხელს გვიშლის, დავადგინოთ მათ შორის კავშირი სხვა მხრივაც თუ იქნებოდა. უმთავრესი დაბრკოლება თბილისის სიონის ფასადების მდგომარეობაა – ისინი, როგორც ვიცით, დიდწილად XIX საუკუნეშია გადამოსილი, კარ-ხარკმლების მოხარწობიანად. თუმცა კი, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჯერები „ფეთხანის“ ფრონტონებზე სიონის მკლავების გარე ზედაპირებზე მოთავსებულთ ეხმიანება. სამწუხაროა, რომ არ ვიცით, როგორი იყო სიონის პორტალები. საყარაუდოდ, „კვალზე შეიძლება დაგვაყენოს“ ჩვენი სამსჯელო ტაძრის ადგილშენაკვლებული ტიმპანის რელიეფმა. როგორც გვახსოვს, მასზე გამოქანდაკებულია წვილული დმრთისმშობელი ანგელოზთა თანხლებით. მისი შეხედვისას, პირველად, ის გაგახსენდებათ, „დმრთისმშობლის დიდება“ ჩვენს ადრეულ ტაძრებზე რომ ნნდება (ნაირგვარი იკონოგრაფიით!) – ქვემო ბოლნისში, ეძანის სიონში, კუდაროს ნაღარბაზევში. „ჩვენი ეპოქის“ ნიმუშებზე ამგვარ რელიეფურ ხატებას, თითქოს, ვერ ვნახავთ. ამასთან კი, ყურადღებას შემდეგი იქცევს: სიონის დასავლეთი კარის თავზე ახლა მოხაიკური „დმრთისმშობლის დიდება“ 1980-იანი წლებისა, რომელიც გრიგორი გაგარინის დაწერილ ამავე შინაარსის გამოსახულებას ჩაენაცვლა. ეს შეიძლება უბრალოდ დამთხვევაც იყოს, მაგრამ მცხეთის სვეტიცხოვლის მთავარი, დასავლეთი კარის თავზეც რომ ამგვარივე რამ ხატია, გვიანშუასაუკუნოვანი ხელობისა? იქნებ აქაც ერთგვარი ჯგუფი ისახება და თბილისის საკათედრო ტაძრის XIX და XX საუკუნეთა გამამშვენებელნი – ვინ იცის, უცოდნელადაც, – XVII თუ XVIII საუკუნეების დაკარგულ ხატებას იმეორებენ?

დადასტურებული გარდასახვანი მოხდებოდა, რომელთა შესახებაც ზემოთ გვექონდა საუბარი.

ვნახოთ მაინც, რა გადაწყვეტას გვთავაზობენ გუმბათის ყელის მოცულობისას XVII-XVIII საუკუნეების სომეხი ხუროთმოძღვარნი. ასე, აგულისხმებს წმ. ქრისტეფორეს 1671-1675 წლების ტაძრის გუმბათზე სიბრტყის ოდნავ აწევით სწორკუთხა „ჩარჩო“ ისახება, რომლის შიგნით – უკვე ჩაწევის გზით, – შეისრული თაღები მოექცა; ბერკრის წმ. სტეფანეს XVIII საუკუნის დასაწყისის ეკლესიაზე გუმბათის ყელის „ცილინდრზე“, სარკმლების ზევით კრონშტაინებზე შეისრული თაღებია შეკიდული. განსაკუთრებით კაზმულ გუმბათთაგან შეიძლება ვნახოთ ენშიაძინის 1627 წლისა – აქ წიბოებზე ხვეული, კორინთულის მსგავსი სვეტისთავეებით მოთავებული სვეტებია მათზე გადაყვანილი თაღებით; წახნაგის შიგნითკენ ბრტყელი პილასტრებია, რომლებიც თაღონად მოსახლურავს ჩაწეულ სადა ზედაპირებს მის შიგნით სარკმლებით; თაღებს ქვემოთ – მედალიონებია მათში ნახევარფიგურებით; თაღებს ზევით ჯერ რომბებისა და თითქოსდა სიგანეში გაჭიმული რომბებისვე არშია, შემდგომ – ერთმანეთზე გადაბმული მედალიონები; არანაკლებ მრავალფეროვანია Darašamb-ის 1643-1655 წლების გუმბათის ყელი: აქ ქოლგისებრი სახურავია, ქვემოთ – კვლავ კორინთულისგვარკაპიტელებიანი გრეხილი სვეტები ჯაჭვისებრი ორნამენტიანი თაღებით; წახნაგ გამოტოვებით წყობის ნახატი და ღარებით „დახატული“, ლილვით მოჩარჩოებული სარკმლები; თაღებს ქვემოთ – ჯერ ვარდულისებრი ფიგურები, შემდგომ – ოთხკუთხა ფილები წმინდანთა წელზეთი გამოსახულებებით; თაღთაშორისებში – ექვსფრთედებია, ფრონტონებში – ჯვრები ვარდულებით აქეთ-იქით, მათ ქვედა კუთხეებზე კი – პროტომები⁸⁷. როგორც ვხედავთ, სომხურ ტაძრებზე წყენებისგან სავსებით განსხვავებული რამ ხდება – ან თაღნარის გამარტივება, ან მისთვის დამატებითი „სამკაულების“ შემატება, თაღსშიდა თუ თაღსგარეთა არეების ცალკეული ელემენტებით დატვირთვა. ალბათ, არ იქნება საჭირო იმის მტკიცება, რომ „ფეთხაინზე“ ამის მსგავსი არაფერია, მისი გუმბათის კომპოზიცია XI-XVIII საუკუნეებში საქართველოში მიმდინარე ძიებების შედეგიცაა და მათი რგოლიც.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარ შედეგს სხვა ელემენტთა თუ მხარეთა შედარებითი გარჩევაც მოგვცემდა, ისაა მხოლოდ, რომ უფრო შემოვლითი და გრძელი გზებით მოგვიწევდა სვლა და დამატებითი კვლევაც დაგვჭირდებოდა. აი, თუნდაც, გეგმა – ორბურჯიანი *croix inscrite* მოგრძო დასაველეთი მკლავით, ხომ არის წვენი ხუროთმოძღვრებისთვის ჩვეულზე ჩვეული – მაგრამ მსგავს რასმე გვთავაზობს 1695 წლის ერევნის ზორავარის და ვანის ტბის მიდამოთა Kruč-ის 1712-1713 წლების ტაძრები⁸⁸. მსგავსება-განსხვავების დადგენას, ამიტომაც ყველა ქართული გვიანი ტაძრისა ამ – და, ალბათ, კიდევ სხვა, – სომხურ ნიმუშთა ადგილზე გამოწვლილვითი დათვალიერება და შეჯერება-შეპირისპირება დასჭირდება. ასევე შორს წაგვიყვანდა საპირეების ან იმავ საკუროთხველის კედლის კომპოზიციის რკვევაც – სხვა თუ არაფერი, XIII საუკუნის სომხეთში ხომ არის სამთავნური კომპოზიციის გათავისების მაგალითები

⁸⁷ P. Donabédian, J.-M. Thierry, *Les arts arméniens*, Paris, 1987, სურ. გვ. 562, გვ. 471; სურ. გვ. 153, გვ. 322; სურ. გვ. 475, გვ. 432, 512.

⁸⁸ იქვე, სურ. გვ. 768, გვ. 549; სურ. გვ. 705, გვ. 523.

და აქაც ვერ აუხვალ ეველა ნიმუშის მიდევნებასა და, სასურველია, მათი მხატვრული რაობის ადგილზე განბჭობას. ჯერჯერობით კი მეტ-ნაკლები დარწმუნებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თბილისის ბეთლემის ღმრთისმშობლის ტაძრის XVIII საუკუნის შუა წლების მშენებელნი ქართული მხატვრული ტრადიციის გამგრძელებელნი და მატარებელნი არიან და ეს უფრო არსებითია, ვიდრე იმის (თანაცვე – უიმედო!) „გამოძიება“ კულტურულად გაქართველებული სომეხნი⁸⁹ არიან ისინი თუ სარწმუნოებრივად „გაგრიგორიანებულ“ „გასომხებული“ ქართველები. ზევითაც გამოჩნდა, იმედია, რომ საკვლევი თბილისის ამ მნიშვნელოვან ტაძართან დაკავშირებით – ხელოვნებათმცოდნეობითადაც და სხვაფრივაც, – კვლავაც ბევრია; მგონია კი, რომ ამ ძირითად დასკვნას ვერაფერი შეცვლის.

Dimitri Tumanishvili

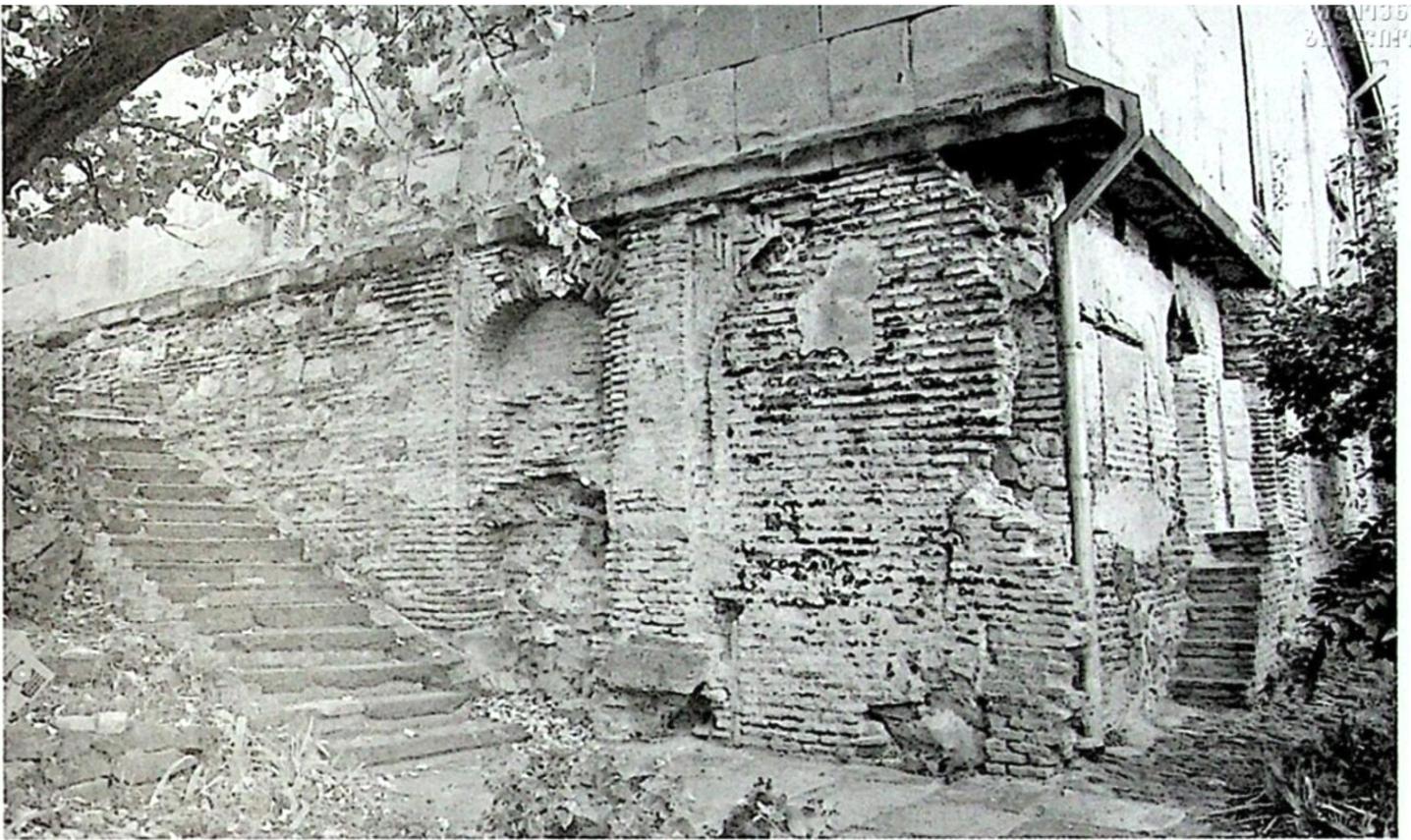
BETLEMI CHURCH OF THE MOTHER OF GOD IN TBILISI

The paper deals with the Armenian Church of the Mother of God located in the old district of Tbilisi and known as Betlemi or Petkhain (Bethlehem). Thorough examination of structural and decorative elements of the extant eighteenth-century building reveals ties to the Medieval Georgian architectural tradition. The paper also discusses the aspects of Georgian-Armenian cultural interrelation and interchange in the late Medieval Tbilisi.

⁸⁹ ან სულაც – აღ. სოლჟენიცინის დაკვირვებისა არ იყოს, „სულიერად ასიმილირებულნი“, ანუ სულიერად ქართველებად გარდასახულნი – როგორებიცაა რუსულ სინამდვილეში (ა. სოლჟენიცინის მაგალითებია!) ისააკ ლევიტანი ან ბორის პასტერნაკი.

სურ. 1. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია.
საერთო ხედი. მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

სურ. 2. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე.
მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

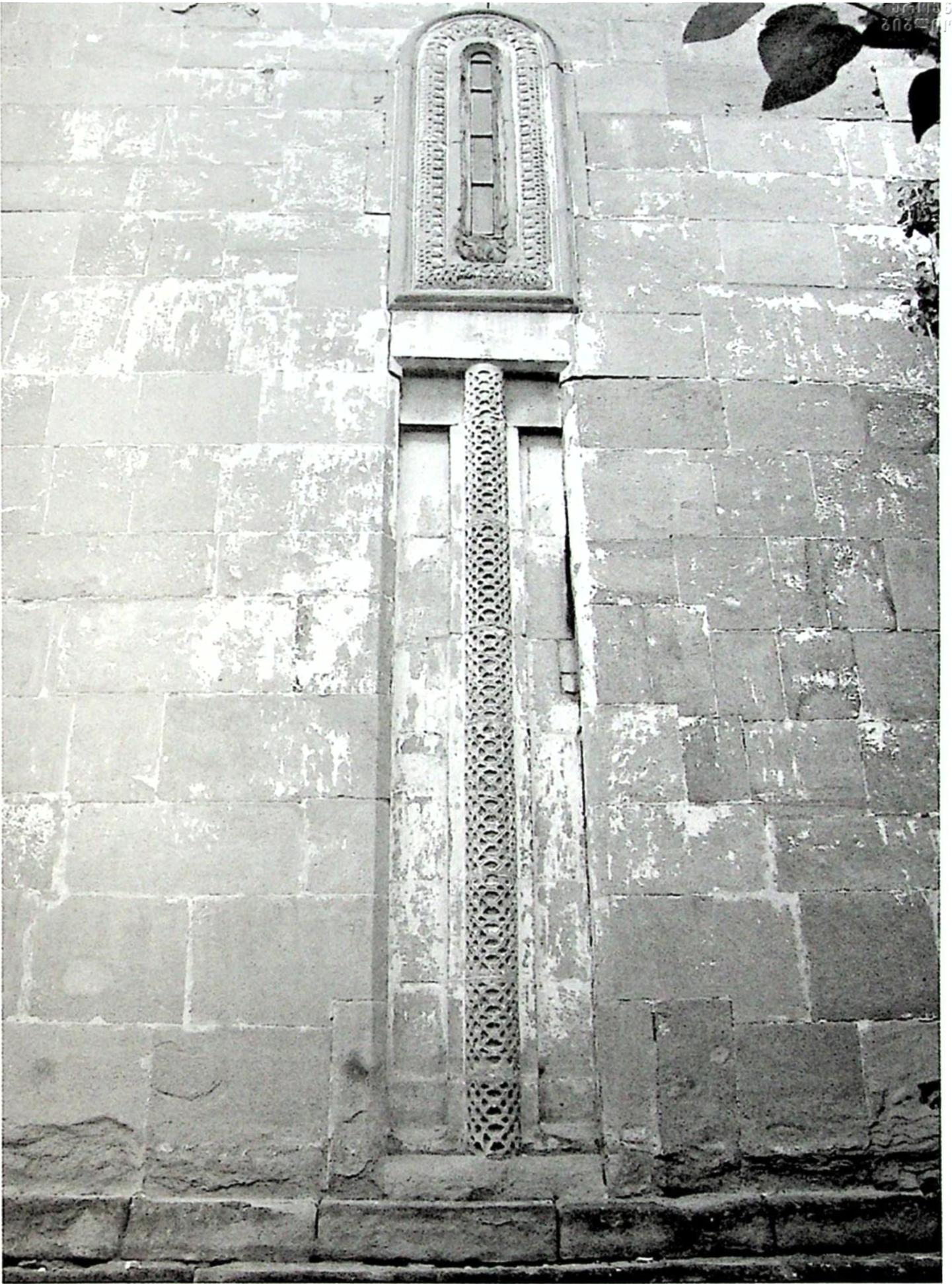
სურ. 3. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია. სარკმელი ჩრდილოეთ ფასადზე.
მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

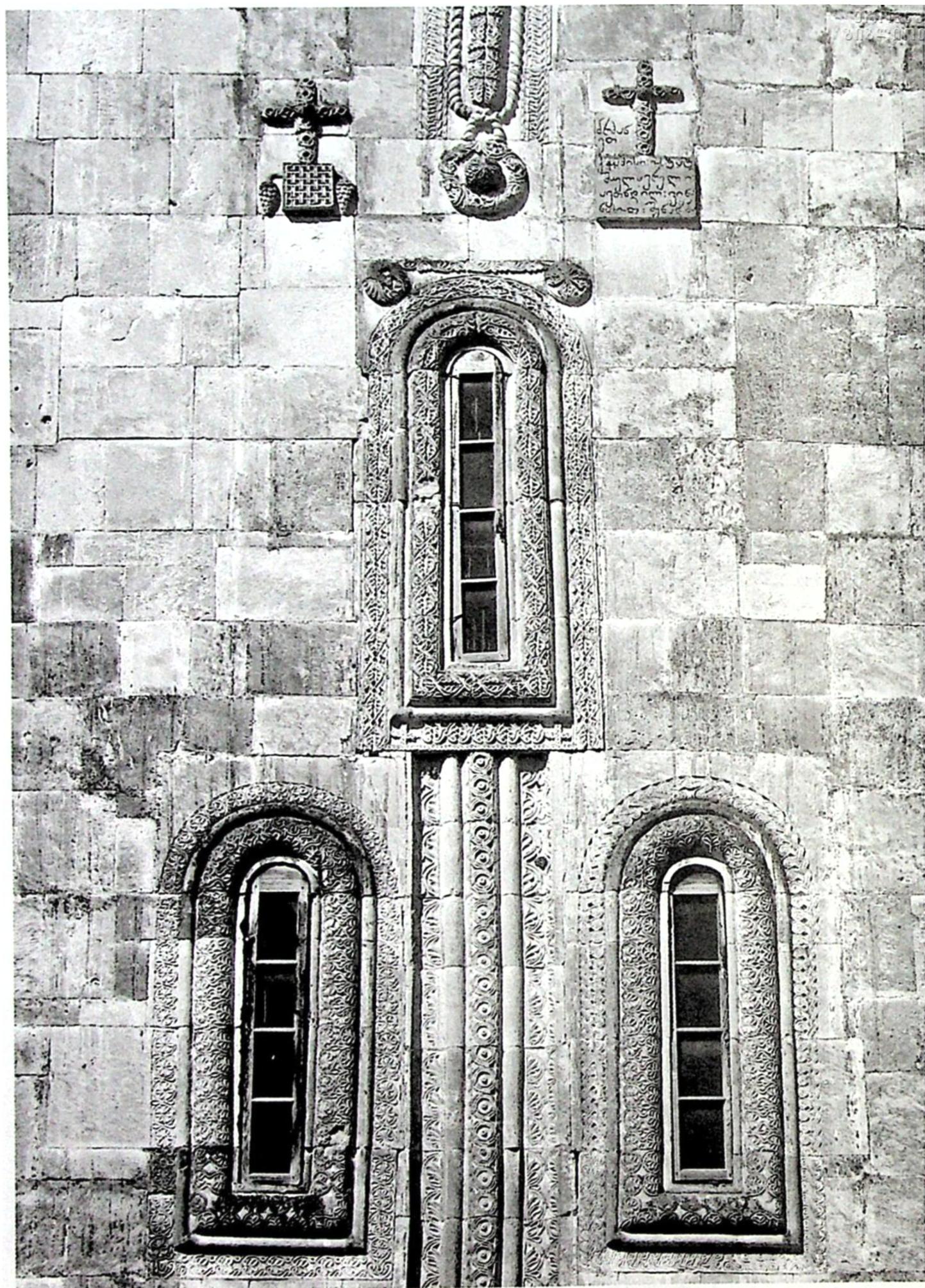
სურ. 4. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია.
სომხური წარწერა ჩრდილოეთ ფასადზე. მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

სურ. 5. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია. ღმრთისმშობლის დიდების
კომპოზიცია ჩრდილოეთ ფასადზე. მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

სურ. 6. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია.
ცენტრალური სარკმელი აღმოსავლეთ ფასადზე. მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

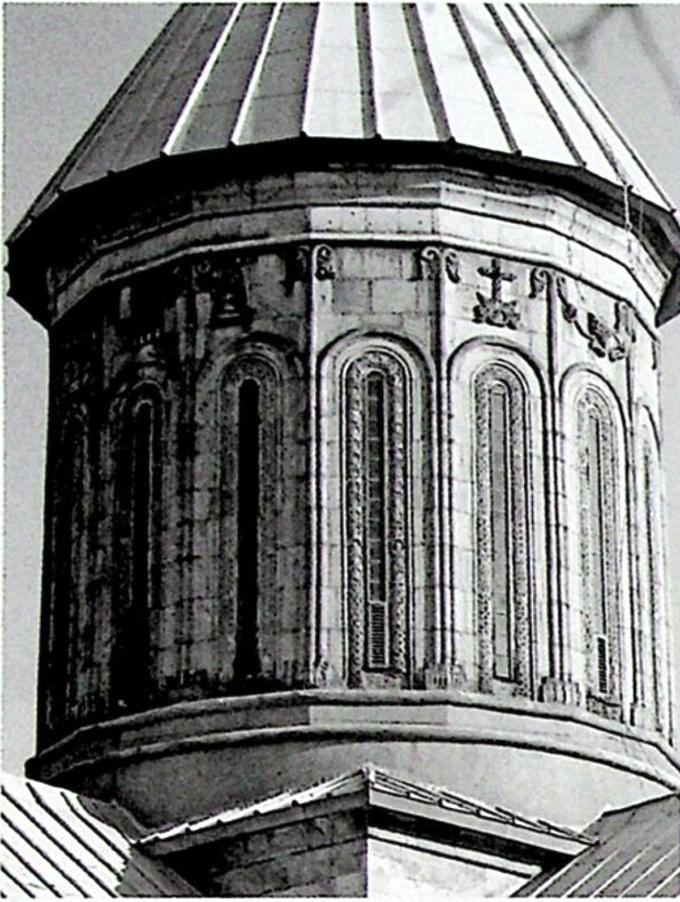
სურ. 7. ბარაკონი. აღმოსავლეთი ფასადი. ნ. ჩაკვეტაძის ფოტოსურათი

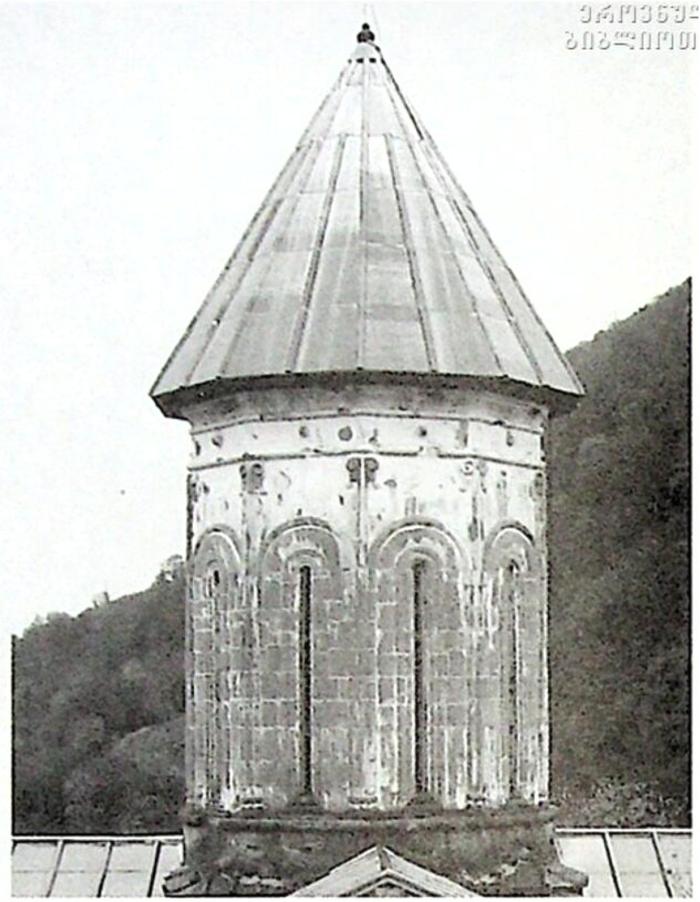
სურ. 8. ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია. სომხურ-ქართული წარწერა აღმოსავლეთ ფასადზე. მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

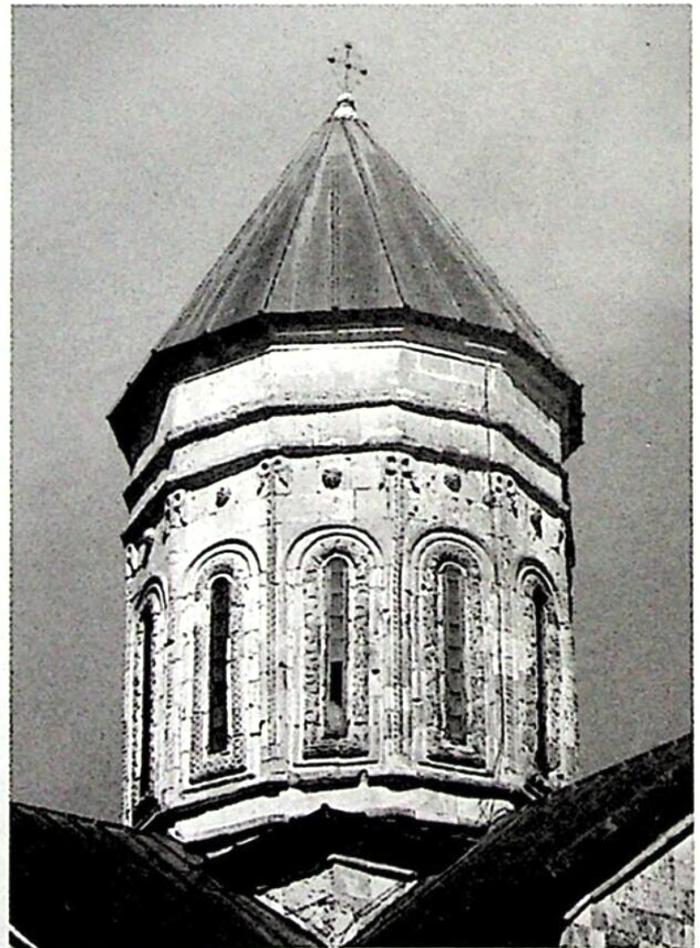
სურ. 9.
ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესია. გუმბათი.
მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

სურ. 10. თბილისის სიონი. გუმბათი.
მ. ლილუაშვილის ფოტოსურათი

სურ. 11. ღარგვისი. გუმბათი.
კ. ხიმშიაშვილის ფოტოსურათი

სურ. 12. ბარაკონი. გუმბათი.
ნ. ჩიტიშვილის ფოტოსურათი